

Der vrouwen natuere ende complexie

Vrouwentrooster of mannenvermaak?

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Woord vooraf	5
Inleiding	7
De stand van het onderzoek	7
Het onderzoek	9
Opzet en opbouw	10
2. Cultuurhistorische inleiding	12
2. 1. De literaire traditie	12
De artes-literatuur	12
De vrouwengeneeskundige traditie	13
De basis van de middeleeuwse vrouwengeneeskunde	13
De Latijnse vrouwengeneeskundige traditie	14
De Middelnederlandse vrouwengeneeskundige teksten	17
Een vertaling van Michael Scotus' <i>Physionomiae</i>	18
2.2. Der vrouwen natuere ende complexie	22
De natuur en complexie	22
Seksualiteit	23
Het vrouwelijke lichaam	25
Zwangerschap en vruchtbaarheid	27
Spijsvertering	28
2.3. Drukker, publiek, functie en boodschap	29
De uitgevers en drukkers Jan van Doesborch en Jan Berntsz	29
Drukgeschiedenis	31
Het publiek en de functie op basis van de titelpagina en de proloog	31
Het publiek en de functie op basis van de hoofdtekst	33
Het publiek, de functie en de boodschap op basis van de laatste paragraaf en de conclusie	36
3 Samenvatting en conclusie	40
4 De editie	42
Verantwoording van de editie	42
Middelnederlandse tekst en moderne vertaling	43
5 Literatuur	91
Primaire literatuur	91
Secundaire literatuur	91
Internetbronnen	93

Woord vooraf

Enkele jaren geleden stuitte ik op een bijzonder boekje. Ik stond voor een boekenkast in de Utrechtse Letterenbibliotheek, op zoek naar een boek waarin een beeld van een vrouw in de middeleeuwen wordt gegeven. Als start van mijn specialisatie Historische letterkunde van het Nederlands kwam ik voor het eerst in aanraking met wetenschappelijk onderzoek, door het schrijven van een werkstuk voor de instructie cursus. Het was een soort van begeleid proefdraaien, maar wel erg leerzaam. Zo kort als het onderzoek was, zo lang heeft de tekst, die ik toen vond, mij weten te boeien en me niet weer losgelaten.

Bij het openslaan van dat boekje, vielen mij direct de mooie middeleeuwse drukletters op en de vele afbeeldingen waarmee het werkje geïllustreerd was. De eerste woorden op de titelpagina waren *Der vrouwen natuere ende complexie*. Na verdere bestudering van het boekje bleek het eerste deel van de tekst te gaan over de vrouw, over haar lichaam, over haar natuurlijke karakter, over haar seksualiteit, de spijsvertering, de voortplanting, de zwangerschap en de embryologie. In het tweede deel van de tekst komt de complexieleer aan bod. Deze leer betreft de samenstelling van de sappen in het lichaam en de gevolgen voor de gezondheid als deze sappen niet met elkaar in evenwicht zijn.

Het boekje is uitgegeven in 1980 en bevat een reproductie van één van de vele drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie*. In dit geval heeft de auteur, Willy Braekman, gekozen voor de versie die drukker Jan Berntsz omstreeks 1538 heeft vervaardigd. Daarnaast heeft Braekman de tekst voorzien van een inleiding.¹ Er bestaat een zeer interessante discussie over deze tekst, waardoor ik zeker wist dat ik er mee verder wilde gaan en meer over deze tekst wilde weten. Mijn docente tijdens de instructie cursus wist mijn enthousiasme in te tomen en vertelde me destijds dat ik een deel van mijn onderzoeksplannen voor later moest bewaren. In mijn gedachten was ik nog altijd niet klaar met deze tekst. Het bleef bij een editie en het onderzoeken van slechts drie alinea's.

Later in mijn studie kwam ik opnieuw in aanraking met artesteksten waarin vrouwengeheimen en vrouwengeneeskunde centraal stonden. Ik nam toen deel aan de cursus *Women's secrets* die werd gegeven door mijn scriptiebegeleidster Orlanda Lie en een Amerikaanse autoriteit op het gebied van deze teksten: Monica Green. Zij heeft een editie gemaakt van de Latijnse *Liber Trotula*², een handboek waarin de nadruk ligt op verloskunde, een praktische variant van de Latijnse vrouwengeneeskundige teksten. Opnieuw kreeg ik de kans om met deze bijzondere teksten te werken.

Nu is het zover. Aan het einde van mijn Masteropleiding Nederlandse taal en cultuur kan ik weer verder gaan, waar ik tijdens de instructie cursus opgehouden ben. Ik heb mij gewaagd aan het vervaardigen van een nieuwe editie van *Der vrouwen natuere ende complexie*. De tekst fascineert mij zo omdat hier niet sprake is van een medisch handboek met verschillende recepten en voedselvoorschriften zoals wellicht voor de hand ligt als men denkt aan een vrouwengeneeskundig boek. Dit boekje beschrijft bijvoorbeeld aan de hand van uiterlijke kenmerken een hete vrouw die graag seks heeft en een koude vrouw die liever geen seks heeft.

---

¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht ca. 1538 (NK 2183).

² Green, 2001.

Het schrijven van een editie van deze tekst is een bijzondere uitdaging omdat de tekst al verschillende onderzoekers heeft beziggehouden, maar het laatste woord is volgens mij nog niet geschreven over deze tekst met haar fascinerende inhoud.

1 Inleiding

De stand van het onderzoek

De tekst die in deze editie centraal staat, is bewaard gebleven in een gedrukt boek uit 1531 dat door Jan van Doesborch in Utrecht is gedrukt: *Der vrouwen natuere ende complexie. Ende hoemen kennen sal vrouwen die van natueren vrolic ende blijde sijn, ende gheerne bislapen. Ende wat vrouwen dat van natueren swaer syn, ende niet gheerne bislapen. Ende noch meer ander dingen behorende totten vrouwen. Om te sien ofte een vrouwe bevrucht is oft niet. Oftse een knechtken oft een meisken draecht. Ende meer ander. Gheprent bi Jan van Doesborch in de stad van Utrecht.* Dit onvolledige exemplaar³ wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam onder de signatuur: Ned. Inc. NK 2184.⁴ Waarom ervoor gekozen is om deze druk in eerste instantie als basistekst voor de editie te nemen zal later worden toegelicht. Eerst zal de stand van het onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie* worden beschreven.

Der vrouwen natuere ende complexie is de aanleiding geweest voor verschillende kritieken. Deze kritieken waren voornamelijk gericht op de eerdergenoemde editie van de Vlaamse professor Willy Braekman uit 1980. Braekman was met zijn ongelooflijke productie van tekstedities van grote invloed op de studie naar de Middelnederlandse artesliteratuur. Een categorie teksten die zal worden toegelicht in de volgende paragrafen. Zijn editie van *Der vrouwen natuere ende complexie* is gebaseerd op de uitgave die omstreeks 1538 door Jan Berntsz in Utrecht is gedrukt. Een origineel exemplaar van die tekst bevindt zich in de British Library in Londen, onder de signatuur: London, BL, 8415 d. 10.⁵ Braekman heeft de tekst voorzien van een korte begeleidende inleiding waarin hij enkele achtergronden bij de tekst biedt. Ook is er een samenvatting van de tekst en een korte vergelijking tussen enkele passages uit de druk van Berntsz en de Latijnse grondtekst. Daarnaast geeft Braekman een overzicht van de verschillende drukken die hij heeft gevonden van *Der vrouwen natuere ende complexie*.

De critici Paul Vriesema⁶ en Ria Jansen-Sieben⁷ hebben in hun recensies over *Der vrouwen natuere ende complexie* de nodige kritiek geleverd op deze uitgave van Braekman. Hun kritiek zal hieronder beschreven worden en is het uitgangspunt voor deze nieuwe editie.

Beide recensenten waren niet erg gelukkig met de keuze van Braekman voor de druk van Jan Berntsz uit ca. 1538 als basistekst voor zijn editie. Volgens Jansen-Sieben en Vriesema zou het beter zijn geweest om te kiezen voor de druk van Jan van Doesborch uit 1531 aangezien deze ouder is, een andere conclusie heeft en een extra hoofdstuk bevat. Naast de twee bovengenoemde recensenten heeft ook Jenny Mateboer zich gemengd in de discussie over deze tekst. Mateboer heeft in 1982 een doctoraalscriptie geschreven over *Der vrouwen natuere ende complexie*. Haar onderzoek bevatte enkele kritische punten met betrekking tot de opvattingen van Vriesema en Jansen-Sieben.⁸

---

³ In dit exemplaar ontbreekt r. 210-315.

⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch. Utrecht ca. 1531 (NK 2184).

⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht ca. 1538 (NK 2183)

⁶ Vriesema, 1981, p. 128-132.

⁷ Jansen-Sieben, 1983, p. 54-55.

⁸ Mateboer, 1982.

Haar interpretatie van de tekst en in het bijzonder het laatste hoofdstuk en de conclusie in de druk van Van Doesborch en de epiloog in de druk van Berntsz heeft geleid tot een andere interpretatie dan die van Jansen-Sieben en Vriesema, bijvoorbeeld over het lezerspubliek. Deze punten van discussie zullen later uitgebreid aan de orde worden gesteld.⁹

De inleiding van Braekman in zijn editie van *Der vrouwen natuere ende complexie* geeft volgens Vriesema en Jansen-Sieben maar een schrale wetenschappelijke fundering. Het ontbreekt daarin namelijk aan een plaatsing van de tekst in zijn context en het tijdsbeeld.¹⁰, wat door hen heel belangrijk wordt geacht voor een beter begrip van de tekst. In zijn inleiding noemt Braekman de tekst aantrekkelijk, maar met een merkwaardige inhoud en vertelt hij dat het heel veel werd gelezen. Zijn lofprijzing is niet geheel ongegrond, maar opmerkingen als deze verdienen ook toelichting. De uitgave van Braekman is het eerste deel van een serie teksten, gestart in aansluiting op een onderzoeksproject van het UFSAL, de Universitaire faculteiten Sint-Aloysius in Brussel. De ondertitel van de uitgave is: *Een volksboek naar de Utrechtse druk van Jan Berntsz. van omstreeks 1538, met toelating van de British Library*. Vriesema vindt de benaming volksboek 'een verraderlijke term'. Er is namelijk nogal wat discussie over deze term. Volgens Vriesema lijkt Braekman hiermee aan te leunen tegen het romantische idee van het 'lezende volk' zoals dat er bijvoorbeeld in de negentiende eeuw geweest is. Wie er lazen in de zestiende eeuw is echter de vraag. Het feit dat de tekst meerdere malen gedrukt en herdrukt is, betekent nog niet direct dat het door het volk massaal werd gelezen. De tekst is gebaseerd op een dertiende eeuwse Latijnse tekst en is in de zestiende eeuw in de volkstaal vertaald, maar dat geeft nog geen aanwijzingen over het publiek. Braekman's interpretatie, dat de tekst door deze groep werd gelezen, moet eerst nog maar eens bewezen worden.¹¹ De inhoud van de tekst, de onderwerpen die aan bod komen en de wijze waarop een specifiek persoon, man of vrouw, in de tekst wordt aangesproken, verdienen nader onderzoek om uiteindelijk conclusies te kunnen trekken over het beoogde en het werkelijke lezerspubliek en de functie en boodschap van de tekst. Veel herdrukken kunnen het gevolg zijn van een grote vraag naar een tekst, maar dat hoeft niet de verklaring te zijn. Braekman's inleiding roept vragen op. Wie lazen dergelijke teksten en voor wie werden ze gedrukt? Waarom was de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* zo merkwaardig, nieuw en vreemd? Dergelijke vragen dienen ook beantwoord te worden.

De bron voor het verhaal is volgens Braekman Michael Scotus' *Liber physiionomiae* en dat lijkt zeer terecht te zijn, omdat hij meerdere malen als bron wordt aangehaald in de tekst. In de tekst staat bijvoorbeeld: *Dus seit Michael Scotus dat het cruyt van dat maensaet ende dat saet ooc schadet hen beiden, want het maect hen beiden veel slaeps ende maect vlecken in die vrucht die nemmermeer vergaen.*¹² Deze belangrijke bron wordt maar kort behandeld door Braekman door het vergelijken van twee willekeurig gekozen tekstpassages. Ria Jansen-Sieben geeft aan dat het erg interessant was geweest als Braekman wat meer had uitgeweid over de door hem opgemerkte inlassingen in de Nederlandse vertaling. Braekman noemt iets wat erg interessant is, maar doet er vervolgens weinig mee.¹³

---

⁹ Mateboer, 2008, p. 3-4.

¹⁰ Jansen-Sieben, 1983, p. 54-55.

¹¹ Vriesema, 1981, p. 129.

¹² *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 400-404.

¹³ Jansen-Sieben, 1983, p. 54.

Door veel meer aandacht te schenken aan deze Latijnse bron is het ook mogelijk om een veel grondigere analyse te geven van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Binnen dit onderzoek zijn er beperkingen met betrekking tot het onderzoek van de inlassingen in de vertaling van de Latijnse grondtekst, aangezien de schrijver van deze editie geen Latijn beheerst en er tot dusver geen toegankelijke vertaling van de *Liber physionomiae* van Michael Scotus voor handen is. Een diepgaande behandeling van eventuele inlassingen zal daarom niet mogelijk zijn. Wel zal er geprobeerd worden om door middel van secundaire literatuur over de *Liber physionomiae*, Michael Scotus en fysiognomie een betere analyse te maken van de Middelnederlandse versie van deze Latijnse tekst. Mateboer geeft in haar artikel en scriptie, achtergronden met behulp van de Latijnse tekst en zij is daarom van groot belang voor een vergelijking van de Latijnse bron met de Middelnederlandse tekst. Wat zou bijvoorbeeld de reden kunnen zijn geweest voor het weglaten van het derde deel van Michael Scotus' *Liber physionomiae* in de Middelnederlandse drukken van Berntsz en Van Doesborch? Daarnaast weet zij ook te achterhalen hoe het precies zit met de eerdergenoemde inlassingen.¹⁴

Naast de gebrekkige wetenschappelijke fundering is er op het punt van de editie zelf ook nogal wat kritiek te geven. De editie bestaat uit een reproductie van een gedrukt boek uit de zestiende eeuw. Hoe mooi dat er ook uit ziet, de gemiddelde moderne lezer kan deze tekst niet goed lezen en begrijpen zonder enige hulp door middel van bijvoorbeeld woordverklaringen. Braekman had volgens Jansen-Sieben in zijn inleiding ook beter, in plaats van samenvattingen van de tekst, kunnen kiezen voor een uitleg van de begrippen 'natuere' en 'complexie'. De tekst lijkt zich volgens haar ook duidelijk niet op vrouwen, maar op mannen te richten, maar dat bijzondere aspect komt volgens haar niet uit de verf in Braekman's editie.¹⁵

Ten slotte concludeert Jansen-Sieben dat zij het een loffelijk initiatief vindt om een reeks met deze tekst te beginnen, maar ondanks zo'n gelukkige tekstkeuze voor het eerste nummer, vormt het een vrij stuntelig begin. Ze hoopt dat volgende delen uit de reeks wel een grondige inleiding krijgen. Ook hoopt ze op een met zorg en inzicht gemaakte keuze van het te facsimileren exemplaar en dat de reeks dán wel werkelijk 'wetenschappelijk gefundeerd' is. Het initiatief is inderdaad lovenswaardig, maar de tekst verdient een nieuwe editie en onderzoek, waar deze editie het resultaat van is.¹⁶ Niet alleen zullen de editie van Braekman en zijn bevindingen ter discussie staan, maar ook zullen de opvattingen van Jansen-Sieben, Vriesema en Mateboer kritisch worden behandeld.

Het onderzoek

De editie van Braekman was de aanleiding tot een nieuw onderzoek naar deze tekst op basis van recent onderzoek. Het doel was om te komen tot nieuwe inzichten over *Der vrouwen natuere ende complexie*. Het resultaat is deze nieuwe editie, voorafgegaan door een cultuurhistorische inleiding.

Wat begon als een Latijnse tekst, geschreven door de hofastroloog Michael Scotus voor keizer Frederik II, werd in de zestiende eeuw bewerkt en vertaald in het Middelnederlands.

---

¹⁴ Mateboer, 1982, p. 3-19.

¹⁵ Jansen-Sieben 1983, p. 55.

¹⁶ Jansen-Sieben, 1983, p. 55.

Een tekst die oorspronkelijk bestemd was om de keizer te helpen bij het kiezen van vrouwen voor zijn harem werd vertaald en bewerkt met als eindresultaat een Middelnederlands boekje genaamd *Der vrouwen natuere ende complexie*, waarvan de oudste, bewaard gebleven druk door Jan van Doesborch in ca. 1531 in Utrecht gedrukt werd. Jan van Doesborch paste de originele Latijnse tekst aan omdat hij een bepaalde boodschap en functie en een bepaald publiek op het oog had met zijn tekst. Hij wilde mannen wat leren over vrouwen en hun eigen lichaam. Mannen waren zijn belangrijkste doelgroep, maar ook vrouwen lazen teksten zoals deze. De vrouwelijke lezers deden dat niet zonder kritiek over de inhoud en de manier waarop ze in de tekst werden afgeschilderd. De tekst veranderde weer van inhoud toen, na Van Doesborch, zijn collega-drukker/-uitgever en schoonzoon Jan Berntsz de tekst ook weer inhoudelijk aanpaste omdat hij zich de kritieken van vrouwen aantrok en hij wilde dat ook vrouwen zijn boekje gingen lezen. Zo veranderde de tekst in de loop der eeuwen van functie en publiek. De veranderingen van de inhoud van de tekst en de bijzondere invalshoek zijn fascinerend, zoals eerder genoemd, en voldoende reden om deze tekst opnieuw te onderzoeken. De verschillende onderzoekers die zijn genoemd in de voorgaande paragraaf hebben allemaal onderzoek gedaan naar de tekst en geprobeerd om de tekst te interpreteren. Met behulp van hun onderzoeksresultaten en recent onderzoek wordt opnieuw geprobeerd om de tekst zo goed mogelijk te interpreteren.

In de cultuurhistorische inleiding zullen de verschillende facetten van *Der vrouwen natuere ende complexie*, die onderzocht zijn, worden toegelicht, zoals de literaire traditie, de belangrijkste inhoudelijke onderwerpen in de tekst, de drukker, het publiek, de functie en de boodschap. Op deze manier worden meer achtergrondgegevens aangereikt om de tekst te kunnen plaatsen in zijn tijd en context. Een tekst die eeuwen geleden voor het eerst gedrukt werd, krijgt in deze editie opnieuw ruime aandacht.

De editie is gebaseerd op een andere druk dan Braekman heeft gebruikt, naar aanleiding van de bovengenoemde recensies. Het editiedeel bevat een diplomatische uitgave en een moderne vertaling van de druk van Van Doesborch uit 1531. Vanwege het ontbreken van een deel van de tekst in de druk van Van Doesborch is ervoor gekozen om het ontbrekende tekstgedeelte (vs. 210-315) op te vullen met het corresponderende tekstgedeelte uit de druk van Berntsz uit ca. 1538. Aangezien in het onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie* ook de verschillen tussen de druk van Van Doesborch en de druk van Berntsz van belang zijn voor bepaalde inzichten, is ervoor gekozen om in het onderzoeksgedeelte fragmenten uit beide teksten te gebruiken als basis voor het onderzoek.

In de volgende paragraaf wordt de opzet en opbouw van de editie op een rij gezet.

Opzet en opbouw

Deze editie wil *Der vrouwen natuere ende complexie* toegankelijk maken voor iedereen die geïnteresseerd is in ons literaire verleden. Voor de moderne lezer die gewend is aan internet en vele andere media is het nogal een contrast om kennis te maken met de middeleeuwse ideeën die men in de zestiende eeuw verkondigde over het lichaam van de vrouw. Voor wie zich normaal niet zo snel zou wagen aan het lezen van oude teksten wil deze editie een kans bieden om meer te weten te komen over dit bijzondere boekje. Naast de eigenlijke editie, wordt de tekst geanalyseerd en geïnterpreteerd.

In de cultuurhistorische inleiding worden meerdere onderzoeksvragen behandeld en beantwoord. De onderstaande vragen stonden tijdens het onderzoek centraal:

- In welke literaire traditie past deze tekst?
- Wie heeft de tekst samengesteld?
- Welk publiek heeft vermoedelijk deze tekst gelezen en voor welk publiek was de tekst bestemd?
- Wat is de functie van de tekst?
- Wat is de inhoudelijke boodschap van *Der vrouwen natuere ende complexie*?

Of het boek gelezen werd door mannen, die het lazen ter vermaak of om er wat van te leren of door vrouwen, die het lazen als een soort zelfhulpboek of dat het gelezen werd door een combinatie van doelgroepen en doeleinden, is een vraag die aan bod zal komen. De werkelijke lezers kunnen afwijken van de groep waar de tekst in eerste instantie door de uitgever voor bestemd was. Aan dit punt zal ook aandacht worden geschonken.

De scriptie bestaat uit vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk staan de uitgangspunten en de onderzoeksvragen van dit onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie*. Het tweede hoofdstuk bevat de cultuurhistorische inleiding, geeft achtergrondinformatie en een analyse en de interpretatie van de tekst. Hoofdstuk drie geeft een samenvatting van de cultuurhistorische inleiding, analyse en interpretatie van de tekst, op basis waarvan een antwoord wordt gegeven op de onderzoeksvragen. Hoofdstuk vier bevat de Middelnederlandse tekst en de moderne vertaling, voorafgegaan door een verantwoording van de editie. De scriptie wordt afgesloten met hoofdstuk vijf waarin alle bronnen zijn weergegeven.

2 Cultuurhistorische inleiding

2. 1. De literaire traditie

De artes-literatuur

Het corpus van Middelnederlandse teksten bestaat niet alleen uit ridderverhalen en andere verhalende teksten, maar ook uit boeken over het lichaam en de gezondheid van de mens. Dergelijke teksten die bedoeld zijn om kennis over te dragen worden aangeduid als artesliteratuur. *Der vrouwen natuere ende complexie* is daar een voorbeeld van en behoort tot de categorie vrouwengeneeskunde. De artesteksten verschaften informatie over uiteenlopende onderwerpen gebaseerd op de klassieke gebieden van kennis: de artes liberales, de artes mechanicae en de artes magicae. In de Griekse Oudheid had de klassieke auteur Aristoteles de menselijke vaardigheden en kennis verdeeld in deze drie categorieën.¹⁷

De septes artes liberales of de zeven vrije kunsten vormden de basis van het universitaire onderwijs en de wetenschap in de Middeleeuwen. De vrije kunsten waren die vakken welke zich tot hersenwerk bepaalden. Tot de artes mechanicae behoorde alles wat met handvaardigheden te maken had, of het nu het werk van de zadelmaker betrof of dat van de kunstschilder. De vrije kunsten waren de voorlopers van onze wetenschappen, de mechanische kunsten waren de ambachten. De artes magicae betroffen een oude vorm van praktische natuurfilosofie, waarin elementen van scheikunde, natuurkunde, astrologie, semiotiek, geneeskunde, mysticisme en religie samenkwamen.¹⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie* behoort als artestekst tot de laatste categorie van kennis: de artes magicae. In deze tekst is sprake van een combinatie van elementen, waarbij geneeskunde gecombineerd wordt met natuurfilosofie. Praktische geneeskundige onderwerpen worden gecombineerd met een filosofische benadering, waarbij men uit het uiterlijk van een persoon kan opmaken of iemand gezond is of niet. In de volgende paragrafen zal dit nader worden toegelicht.

Naast artesteksten over vrouwengeneeskunde zijn er ook artesteksten over sterrenkunde, astrologie en architectuur, over de valkenjacht, de bijenteelt, en over land- en tuinbouw en kookboeken et cetera. Ria Jansen-Sieben heeft een inventarisatie gemaakt van Middelnederlandse artesteksten in haar *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*.¹⁹

---

¹⁷ Jansen-Sieben, 1985, p.160-179.

¹⁸ Jansen-Sieben, 1985, p.160-179.

¹⁹ Voor een uitgebreid inventarisatie van alle Middelnederlandse artesteksten op het gebied van gynaecologie en verloskunde waaronder alle middeleeuwse drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie*: Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht 1989, p.60-65.

De vrouwengeneeskundige traditie

Aan de basis van de Middelnederlandse vrouwengeneeskundige teksten zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* lagen verschillende belangrijke Latijnse teksten op het gebied van de vrouwengeneeskunde die ontstonden in de twaalfde en dertiende eeuw. De teksten verschilden qua inhoud en uitgangspunten en vormden hun eigen traditie. Sommige teksten waren gericht op een praktische-medische toepassing (vrouwengeneeskunde of women's medicine), waar andere teksten voornamelijk een filosofische-theoretische invalshoek (vrouwengeheimen of women's secrets) hadden.

De basis van de middeleeuwse vrouwengeneeskunde

De Middelnederlandse vrouwengeneeskundige teksten waren gebaseerd op teksten die de antieke wetenschappers geschreven hadden en in de middeleeuwen opnieuw waren vertaald. Zo werden werken van bijvoorbeeld Aristoteles, die in het Arabisch bewaard waren gebleven, in het Latijn vertaald. De meeste van de Latijnse vertalingen uit die tijd gaan terug op Arabische vertalingen en niet op de originele, Griekse teksten die in de vergetelheid waren geraakt. Dat komt doordat het katholieke westen eeuwenlang argwanend tegenover de filosofie van Aristoteles had gestaan. Dit vanwege de rol die het aristotelische gedachtengoed speelde in het Nestorianisme, waarvan het intellectuele centrum zich bevond in Edessa in Syrië. Deze christelijke doctrine werd door het Concilie van Efeze (431) als ketters veroordeeld, omdat niet aanvaard werd dat Christus zowel God als mens is en dat Maria daarom de Moeder van God is. De nestorianen weken na hun veroordeling uit naar Perzië en missioneerden van daaruit onder meer in Arabië. De nestorianen vertaalden Aristoteles in het Syrisch, Perzisch en Arabisch. Toen eeuwen later de islam de dominante godsdienst in het Midden-Oosten geworden was, lag het voor de hand dat moslimgeleerden het al gevestigde aristotelisme als denkkader gebruikten. Omstreeks het jaar 800 was het Arabisch een wetenschappelijke wereldtaal geworden. De in het Arabisch vertaalde werken van Aristoteles raakten overal bekend waar de islam domineerde: van de Pyreneeën tot aan de Indus. In dit enorme gebied ontstonden belangrijke commentaren op Aristoteles. De Aristoteles-commentaren van Avicenna, Averroës en Maimonides werden in de twaalfde en dertiende eeuw in het christelijke gebied van Spanje in het Latijn vertaald. Toen ze in bezit kwamen van West-Europese kloosters en universiteiten ontstond het christelijk aristotelisme. Vanaf de tijd dat Aristoteles in de christelijke wereld werd aanvaard tot aan de doorbraak van de moderne wetenschappen was Aristoteles' natuurfilosofie bepalend voor het heersende wereldbeeld in Europa. Aristoteles' geschriften werden vanaf de 14^e eeuw als dogmatische documenten beschouwd. Veel geleerden uit de middeleeuwen maakten door de vertalingen in het Latijn kennis met het werk van Galenos, Aristoteles en andere geleerden uit de Oudheid. Met de werken van deze gezaghebbende auteurs als bronnen, schreven middeleeuwse auteurs nieuwe geneeskundige verhandelingen in het Latijn met het vrouwelijk lichaam als belangrijkste onderwerp.²⁰

---

²⁰ Huizinga, 1995, p. 1-12.

De Latijnse vrouwengeneeskundige traditie

De belangrijkste vertegenwoordiger van de praktische Latijnse vrouwengeneeskundige traditie (women's medicine) was het driedelige gynaecologische handboek, de *Liber Trotula*, dat toegeschreven is aan een twaalfde-eeuwse vrouwelijke arts, Trotula, uit het Italiaanse Salerno.²¹ In Salerno werden in de elfde en twaalfde eeuw nieuwe teksten samengevoegd met oude Latijnse teksten en de traditionele medische praktijk en daarna uitgebreid becommentarieerd, waardoor een nieuwe vorm van teksten ontstond. De Salernitaanse teksten dienden als handboeken voor onderwijs en praktijk tot het einde van de middeleeuwen. Ze behandelden onderwerpen als voeding, urine, koorts, farmacie en algemene geneeskunde.²²

Deze gynaecologische teksten gingen grotendeels uit van de voorschriften van Galenus, die de geneeskunde baseerde op de humoraalleer, die later behandeld zal worden in deze scriptie. De Salernitaanse teksten zijn óf gebaseerd op een schriftelijke traditie óf een traditie van praktisch onderzoek. Het eerste boek gaat over de aandoeningen van de vrouwen, het *Liber de sinthomatibus mulierum* of *Trotula major* en is gebaseerd op schriftelijke bronnen.²³ Het tweede boek over de behandelingen van vrouwenziekten, *De curis mulierum* of *Trotula minor* is in tegenstelling tot de *Trotula major* een ongeorganiseerde verzameling van geneeswijzen, die op de praktijk waren gebaseerd met beperkte theoretische ondersteuning en bewijs.²⁴ De tekst heeft veel aandacht voor de vrouwengeneeskunde en de verloskunde, maar geeft ook recepten voor de behandeling van zonnebrand en schaamluis.²⁵ Een derde *Trotula*-tekst, *De ornatu mulierum* is vooral gebaseerd op de praktische kant van de Salernische geneeskunde. Het beschrijft, op een zeer uitgebreide wijze, de manier waarop de vrouw haar uiterlijk kan verfraaien, zoals haar huid, gezicht, haar, lippen, tanden en geslachtsdelen. De tekst beschrijft gedetailleerd hoe cosmetische middelen gemaakt en toegepast kunnen worden. De tekst is bijzonder omdat het waarschijnlijk de eerste middeleeuwse Latijnse tekst is over dit onderwerp. De invloeden van Arabische teksten zijn aanwezig, maar nog meer de onderlinge uitwisseling van kennis tussen Christenen en Moslims die naast elkaar leefden in het zuiden van Italië.²⁶

De drie *Trotula*-teksten circuleerden eerst afzonderlijk van elkaar. Aan het einde van de twaalfde, begin dertiende eeuw werden de teksten samengevoegd. Onder de naam *Liber Trotula* werd dit gynaecologische naslagboek een zeer bekend en verspreid standaardwerk in het middeleeuwse Europa.

Een ander belangrijk Latijns werk over vrouwengeneeskunde is *De secretis mulierum*. Dit werk past binnen een filosofische-theoretische traditie die men betiteld heeft als vrouwegeheimen (women's secrets). Het grote verschil tussen *De secretis mulierum* en de *Trotula*-teksten en de tradities waar ze toe behoren is de manier waarop het vrouwelijke lichaam wordt beschreven. *De secretis mulierum*-traditie beschouwt het vrouwelijke lichaam als een misbaksel en ziet vrouwelijke aandoeningen als het gevolg van deze onvolkomenheid van het lichaam.

---

²¹ Lie, 2004, p. 22-23.

²² Green, 2001, p. 2-3.

²³ Diepgen, 1963, 80-81.

²⁴ Green, 2001, p.2-3.

²⁵ Lie, 1999, p. 14.

²⁶ Green, 2001, p. 3.

De *Trotula*-traditie legt meer de nadruk op de pathologische en fysiologische eigenschappen van het vrouwelijke lichaam en benoemt niet alleen vrouwenkwalen, maar noemt ook manieren om ze te bestrijden. Beide tradities gaan uit van het idee dat het vrouwelijke lichaam van nature zwakker is dan het mannelijke. Een verschil tussen beide tradities is één van de belangrijkste onderwerpen in de *Trotula major*: het menstruum. Elke onregelmatigheid in de menstruatiecyclus wordt gezien als een grote bedreiging voor de gezondheid van de vrouw en kan onder andere gebrek aan eetlust, overgeven, rugpijn en hartkloppingen veroorzaken.²⁷ In tegenstelling tot de teksten die behoren tot de traditie van *De secretis mulierum* doet men in de *Trotula*-teksten geen uitspraken over de giftige en schadelijke werking van het menstruatiebloed.²⁸

De vrouwengeneeskunde in de praktijk vond plaats in het milieu van de vroedvrouwen, chirurgijnen en chirurgen. De *Liber Trotula* was voor deze laatste groep de bron voor het beoefenen van vrouwengeneeskunde. *De secretis mulierum* behoorde meer tot de theoretische vrouwenleer dan de praktijkgerichte *Liber Trotula*.²⁹

De secretis mulierum beschouwde het vrouwelijke lichaam vooral vanuit een natuurwetenschappelijke invalshoek.³⁰ Lang dacht men ten onrechte dat deze tekst geschreven was door de dertiende-eeuwse filosoof, theoloog en wetenschapper Albert(us) Magnus. Hij was lid van de Dominicaner kloosterorde en in dat kloostermilieu is waarschijnlijk ook het werk vervaardigd, niet door hem, maar door een van zijn leerlingen.³¹ De auteur wordt daarom pseudo-Albertus Magnus genoemd. De pseudo-Albertaanse tekst behandelt vele onderwerpen met betrekking tot het vrouwelijk lichaam zoals het verwekken van een kind, de vorming van de foetus, de bevalling, de tekenen van zwangerschap, het geslacht van de foetus, de tekenen van het verliezen van de maagdelijkheid, kuisheid, baarmoedergebreken en vruchtbaarheidsproblemen.³²

In *De secretis mulierum* wordt vermeld dat het werk voor een deel filosofisch bedoeld is en voor een deel met het oog op de medische toepassing. Men vond enerzijds dat het verstandelijk analyseren van de ervaring die de zintuigen ondergaan bij het bestuderen van de natuur de beste manier was om het hele universum en alles wat erin bestaat te begrijpen. Waar wij tegenwoordig, deels door observatie, maar ook door uitgebreide wetenschappelijke onderzoeken en testen komen tot bepaalde verklaringen, probeerde men toen een gevoel dat men ervaart, heel rationeel te analyseren om bijvoorbeeld voor bepaalde verschijnselen verklaringen te vinden. De menselijke voortplanting, een belangrijk onderwerp in dit werk, is één van de aspecten die men op die manier onderzocht en waardoor men meer te weten kwam over het universum. Een voorbeeld daarvan is de aandacht die wordt gegeven aan astrologische invloeden op de foetus. Eén van de belangrijkste onderwerpen in de *De secretis mulierum* is de ontwikkeling van het embryo. De manier waarop hij daarover schrijft en zijn nadruk toont veel meer zijn filosofische dan medische inslag. Naast het natuurfilosofische deel, vormt de geneeskunde het andere deel van het werk. De auteur toont een duidelijke voorkeur voor filosofie in plaats van een medische benadering van het vrouwelijke lichaam.

---

²⁷ Green, 2001, p. 20-21.

²⁸ Lie, 2004, p. 23.

²⁹ Lie, 1999, p. 14-15.

³⁰ Lemay, 1992, 7-8.

³¹ Lemay, 1992, p. 7-8.

³² Lemay, 1992, p. 33.

Hij noemt verschillende medische onderwerpen, zoals het beste tijdstip voor de zwangerschap, geboortecomplicaties, zwangerschapsteken, maar hij gaat er lang niet zo diep op in als bij de discussie over de invloed van hemellichamen op aardse zaken.³³

Als bronnen gebruikte de auteur Aristoteles, Avicenna en Averroes, maar hij baseert zich vooral op hun metafysische en niet op hun medische werken.³⁴ Ook wordt duidelijk dat zijn medische kennis niet zo indrukwekkend was, als misschien verwacht. Herhaaldelijk toont hij zijn gebrek aan basiskennis over medische zaken.³⁵ Hij vertelt bijvoorbeeld wel over de problemen die de baarmoeder kan ervaren, maar geeft niet de basiskennis om een diagnose te stellen of een advies voor genezing, dat verder gaat dan dat de vrouw regelmatig gemeenschap zou moeten hebben.³⁶ Zijn werk is sterk natuurfilosofisch beïnvloed en meer bedoeld als een astrologische dan een medische verhandeling. Hij geeft de voorkeur aan een ondergeschikte rol voor de geneeskunde.

De secretis mulierum lijkt zeer waarschijnlijk in een kloosterlijk milieu te zijn geschreven. Het publiek dat de auteur in gedachten had bij het schrijven van zijn werk, wordt ook gezocht binnen het kloostermilieu. Zo vertelt de auteur dat hij, na het horen van de biecht van één van zijn medekloosterlingen, besloot om zijn werk te schrijven, zodat zijn broeder meer kon lezen over de geheimen van de vrouw. Van de tekst zijn vele versies en variaties geschreven en teruggevonden. Ook in de volkstaal zijn veel vertalingen gemaakt. De tekst heeft veel invloed gehad op latere gynaecologische werken in het Middelnederlands.³⁷

Veel van de inhoud van Pseudo-Albert's werk heeft betrekking op wat door Helen Rodnite Lemay 'secrets literature' wordt genoemd. Afgaande op de titel: *De secretis mulierum* of vrouwengeheimen lijkt het tot de 'secrets' literatuur te behoren, net zoals *Liber de secretis naturae* of *Liber Physionomiae* van Michael Scotus dat zich concentreert op geneeskunde en fysiognomie en de Latijnse grondtekst is van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Pseudo-Albert onderscheidt zich ook duidelijk. De onderwerpen die hij bespreekt zijn ook terug te vinden in middeleeuwse encyclopedieën, maar zijn sterke nadruk op het belang van de astrologie en de invloed van hemellichamen op de ontwikkeling van het embryo, onderscheidt hem van veel andere dertiende-eeuwse schrijvers over vrouwengeneeskunde.³⁸ In *Der vrouwen natuere ende complexie* is, als zijnde een vertaling van een tekst van de hofastroloog Scotus, opvallend nagenoeg niets terug te vinden aan astrologische invloeden, zoals die ook in *De secretis mulierum* zijn terug te vinden. In één enkel geval wordt in een passage over borstvoeding genoemd, dat een gezond kind een kwestie is van een geheim, bepaald door de natuurlijke loop van de planeten.³⁹ Een conclusie kan zijn, dat door de overgang naar volkstalige bewerkingen van de Latijnse teksten er ook een mengvorm onstond van de praktische en de filosofische traditie, ofwel de vrouwengeneeskunde en de vrouwengeheimen waarvan *Der vrouwen natuere ende complexie* een voorbeeld is.

---

³³ Lemay, 1992, p. 3-4.

³⁴ Lemay, 1992, p. 4.

³⁵ Lemay, 1992, p. 4-5.

³⁶ Lemay, 1992, p. 6.

³⁷ Lie, 2004, p. 22-27.

³⁸ Lemay, 1992, p. 9.

³⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 456-463.

De Middelnederlandse vrouwengeneeskundige teksten

In de twaalfde eeuw vond er een omslag plaats in de wetenschap die grote gevolgen had voor de wetenschappelijke literatuur en de leescultuur en daarmee ook voor de vrouwengeneeskundige literatuur. Tot in de twaalfde eeuw kon alleen een kleine groep in het Latijn geschoolde geleerden zich bezighouden met de wetenschap en het schrijven van wetenschappelijke literatuur. De twee werelden van de Latijnse wetenschappers en de volkstalige kennis van de leken (de niet-Latijngeschoolden) waren sterk gescheiden. Kennisuitwisseling tussen de twee groepen gebeurde alleen door tussenpersonen, die bereid waren om hun kennis van het Latijn te gebruiken om de Latijnse kennis te vertalen in de volkstaal en mondeling door te geven.⁴⁰

Door de ontwikkeling van de volkstaal tot schrijftaal kregen ook leken de mogelijkheid om hun volkstalige kennis op papier te zetten. Het Latijn was niet meer de enige schrijftaal. In de twaalfde eeuw begint men ook met het opschrijven van teksten in het Middelnederlands. Door vertalingen en bewerkingen van de Latijnse wetenschappelijke teksten voor het lekenpubliek, in de volkstaal, kreeg deze bevolkingsgroep een nieuwe impuls.⁴¹ Het gebruik van de volkstaal dringt door in verschillende lagen van de middeleeuwse samenleving.⁴²

Toen de verschriftelijking van de volkstaal op gang kwam, werden *De secretis mulierum* en de *Liber Trotula* toegankelijk gemaakt voor het lekenpubliek. In Frankrijk liep men voorop in de ontwikkeling van literatuur in de volkstaal. Daar verscheen in de eerste helft van de veertiende eeuw de eerste vertaling in de volkstaal van *De secretis mulierum: Secrét des dames*. Het zorgde voor een vervaging van de scheiding tussen de theoretische-filosofische en de praktische-medische traditie. De teksten werden aangepast voor het lekenpubliek. Bepaalde onderdelen van de verschillende tradities werden voortaan gecombineerd. Franse *Trotula*-vertalingen werden bijvoorbeeld voorzien van een theoretische-filosofisch kader, waarin de tekst voorafgegaan werd door een passage over de schepping van Adam. De gemeenschappelijke naam voor de nieuwe, volkstalige vrouwengeneeskundige teksten is de: *Secreta Mulierum* of vrouwengeheimen.⁴³

In handschriften zijn er verschillende Middelnederlandse teksten bewaard gebleven die tot deze traditie behoren. Ook van de *Liber Trotula*-traditie zijn er verschillende tekstgetuigen bewaard gebleven die meer gericht zijn op de medische praktijk. Er zijn ook verschillende voorbeelden van gynaecologische gedrukte boeken uit de zestiende eeuw die tegelijkertijd met *Der vrouwen natuere ende complexie* werden gelezen. Sommige van die teksten laten een praktische toepassing zien en andere hebben vooral een filosofische invalshoek of richten zich op mannen of vrouwen of mannen én vrouwen. Sommige van deze teksten sluiten aan bij de *Trotula*-traditie en andere, net als *Der vrouwen natuere ende complexie* volgden de traditie van Pseudo-Albertus Magnus.

De secretis mulierum van Pseudo-Albert Magnus is ook samen uitgegeven met *Liber Physionomiae*, in dezelfde editie Lyons 1580. Scotus' tekst had meer gemeen met de tekst van Pseudo-Albert dan een zelfde uitgave en een zelfde genre. De invalshoek van beide teksten is ook gelijk.

---

⁴⁰ Lie, 1999, p. 15-16.

⁴¹ Lie, 1999, p. 16.

⁴² Pleij, 1984, p. 12-13.

⁴³ Lie, 1999, p. 16.

Helen Rodnite Lemay schrijft over de tekst van Michael Scotus: "Like the *Secretum Secretorum*, Michael's writing contains medicine, natural philosophy, and physiognomy, although the medicine is much more like pseudo-Albert's: descriptive instead of prescriptive."⁴⁴

De volkstalige bewerking van *Liber Physionomiae*, het Middelnederlandse *Der vrouwen natuere ende complexie* neigt wat zijn inhoud betreft niet naar de vooral op de praktijk gerichte *Trotula*-traditie. De tekst past eerder binnen die traditie waarin het draait om vrouwengeheimen. In de tekst is wel degelijk sprake van voedseladviezen, maar is geen sprake van uitgebreide recepten zoals in de *Liber Trotula*: "Ooc zijn daer spijsen die dat sperma ende die luxurie verminderen, als ghesouten vleesch, oudt broot van XV daghen ghebacken, suere ende scherpe spisen ende tweeback."⁴⁵ De, op leken gerichte *Der vrouwen natuere ende complexie* is een voorbeeld van de vervaging die optrad en een vermenging van praktische adviezen en filosofische verhandelingen over de natuur en complexie van de vrouw. Dat beschrijvende karakter van de geneeskundige adviezen is ook zo kenmerkend voor *Der vrouwen natuere ende complexie*. In de tekst worden uitgebreide opsommingen gegeven van kenmerken, waaraan iemand te herkennen is met een bepaald karakter of voorbeelden gegeven van voedsel waardoor het sperma vermeerderd, maar er worden geen specifieke recepten gegeven waarmee een lichamelijke aandoening kan worden genezen, zoals wel veelvuldig voorkomt in de *Liber Trotula*. De conclusie kan dus inderdaad zijn dat door de overgang naar volkstalige bewerkingen van Latijnse teksten er een vervaging is ontstaan van de praktische en de filosofische traditie, ofwel de vrouwengeneeskunde en de vrouwengeheimen waarvan *Der vrouwen natuere ende complexie* een goed voorbeeld is.

Een vertaling van Michael Scotus' *Physionomiae*

De Latijnse bron van *Der vrouwen natuere ende complexie* is Michael Scotus' *Liber physionomiae*. Deze veronderstelling wordt ondersteund doordat de naam Michael Scotus meerdere keren in de tekst zelf wordt genoemd. Ook in de volgende paragrafen zullen Michael Scotus en zijn *Liber Physionomiae* opnieuw aan bod komen omdat deze Latijnse brontekst van groot belang is voor een vergelijking met de latere Middelnederlandse gedrukte versies van *Der vrouwen natuere ende complexie*.

Het grote verschil tussen Michael Scotus en veel andere auteurs op het gebied van vrouwengeneeskunde ligt in het feit dat hij zich in zijn tekst niet richt op de verloskunde of gynaecologie, maar eerder op het seksuele leven van de vrouw en de complexieleer. Ook in de Middelnederlandse *Der vrouwen natuere ende complexie* is verloskunde niet het belangrijkste onderwerp van de tekst. In die tekst worden bijvoorbeeld de uiterlijke kenmerken gegeven van een hete vrouw die wellustig is en graag seks heeft en een koude vrouw die liever geen seks heeft. Seks is een onderwerp, dat in de westerse christelijke samenleving in de late middeleeuwen, een taboe was.

---

⁴⁴ Lemay, 1992, p. 13.

⁴⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 176-179.

Voor zover het de voortplanting betreft, was het schrijven over seks geen taboe, maar zodra het ging over vrouwen die graag seks hebben en zelfs wellustig zijn en hoe men dat kan afleiden uit het uiterlijk, dan ging men een stap verder dan gepast werd gevonden.⁴⁶

De auteur Michael Scotus was een Schotse wetenschapper die leefde rond 1200. Hij was een belangrijke intellectueel en wetenschapper tijdens de eerste decennia van de dertiende eeuw. Hij kende de werken van Aristoteles en Galenos. Waarschijnlijk haalde hij er zijn kennis uit over geneeskunde, want hij bestudeerde de werken uitvoerig. In de Middeleeuwen waren een deel van de oorspronkelijk werken van grote klassieke schrijvers als Aristoteles en Averroes alleen nog maar bewaard gebleven in Arabische vertalingen. Scotus vertaalde teksten van Averroes, Avicenna en Aristoteles uit het Arabisch naar het Latijn. Hij maakte het mogelijk om deze teksten opnieuw te lezen en te onderzoeken.⁴⁷ Die vertaalde werken waren vanaf toen heel belangrijk in het onderzoek van medische wetenschappers aan de middeleeuwse universiteiten.

Michael's meest uitgebreide en belangrijkste werken waren het *Liber introductorius*, het *Liber particularis* en het *Liber physiognomiae*.⁴⁸ Het laatste boek was het enige dat werd gedrukt, soms ook onder de titel *Liber de secretis naturae*. De tekst is terug te vinden in minstens twintig dertiende-eeuwse manuscripten en vanaf de vijftiende eeuw in verschillende gedrukte versies die inhoudelijk weinig van elkaar verschillen.⁴⁹ De tekst circuleerde vooral in de vijftiende en zestiende eeuw en werd gedrukt tot de achttiende eeuw.⁵⁰

De *Liber physiognomiae* begint met een introductie die bedoeld was voor keizer Frederik II aan wie het werk was opgedragen. Ook geeft Michael de definitie van het begrip physiognomie: "For a certain sage says: *Physiognomiae* is the science of nature by whose insinuation one sufficiently skilled in it recognizes the differences of animals, and the vices and virtues of persons of all sorts (Oc, 60ra)."⁵¹ (Vert: Want een zekere geleerde zegt: *Physiognomiae* is de wetenschap van de natuur door wiens bedekte toespeling iemand, die er bekwaam genoeg in is, de verschillen herkent tussen dieren, en de ondeugden en deugden van mensen van alle soorten). Physiognomie en physionomie hebben allebei betrekking op de wetenschap die het gelaat en de gelaatsuitdrukking onderzoekt.

Het boek over physiognomie bevat ruim honderd hoofdstukken.⁵² De hoofdstukken zijn verdeeld in drie delen.

Het eerste deel gaat over de menselijke voortplanting. In de eerste hoofdstukken wordt voedsel genoemd waardoor het sperma zich vermeerdert, en waardoor het vermindert zonder dat het wordt uitgestoten. Het behandelt ook onderwerpen zoals het behouden van de maagdelijkheid. De volgende hoofdstukken behandelen het tijdstip voor seksuele gemeenschap, en hoeveel gezond is, het goede en het verkeerde moment om een kind te verwekken en het verband tussen het menstruum en de maan. Ook wordt aandacht geschonken aan de fysieke, psychische en morele tekenen van een vrouw die heet van aard is en graag gemeenschap heeft en van een vrouw die koud van nature is en niet graag gemeenschap heeft.

---

⁴⁶ Mateboer, 2008, p. 1-2.

⁴⁷ Thorndike, 1965, p. 1-4.

⁴⁸ Thorndike, 1965, p. 4-10.

⁴⁹ Thorndike, 1965, p. 86-87.

⁵⁰ Ziegler, nog niet uitgegeven, p. 1.

⁵¹ Thorndike, 1965, p. 87.

⁵² Thorndike, 1965, p. 87-91.

Michael Scotus geeft raad aan vrouwen die een te kleine baarmoeder hebben, omdat ze anders zullen sterven bij de bevalling. Ook raadt hij mannen en vrouwen, van wie de gezondheid afhangt van regelmatige gemeenschap, aan om, onder andere, een edelsteen van jaspis of topaas bij zich te dragen.

In hoofdstuk zeven worden vrouwen aangemoedigd om het tijdstip van verwekking te noteren zodat een astroloog gemakkelijker een oordeel kan geven over het kind bij de geboorte. Hoofdstuk acht toont religieuze invloeden in *Liber physiognomiae*. Het beschrijft dat God aan een pasgeboren lichaam een vrije wil schenkt, om zelf te kunnen kiezen voor het goede of het kwade.

In de volgende hoofdstukken gaat het over zaken die een embryo of een zwangere vrouw kunnen verwonden of helpen. Waarna de moedermelk aan de orde komt. Het volgende hoofdstuk bepleit dat het bloed van honden en van zuigelingen van twee maanden of jonger in een bad met heet water lepra kan genezen.

Hoofdstuk achttien bespreekt de tekenen van een zwangerschap en van de verwekking van een jongen of een meisje. In hoofdstuk negentien wordt de vraag gesteld hoe men aan de eerste geboorte kan zien hoeveel kinderen een vrouw in totaal zal krijgen. Daarna wordt uitgelegd hoe te zien is of een embryo gezond is of al overleden, en of het zal blijven leven of zal sterven. Met deze drie hoofdstukken wordt het deel over de menselijke voortplanting afgesloten en wordt verder gegaan met hoofdstukken over dieren.

In de laatste hoofdstukken van het eerste deel gaat het over het geslacht van de dieren en de soortnaam. De tekst geeft een classificatie en differentiatie van dieren, bijvoorbeeld elk dier dat eieren legt, slaapt weinig en elk dier met meer dan vier benen heeft geen bloed.

Hoofdstuk 23 en 24 zijn het begin van het tweede deel en behandelen de physiognomie of gelaatskunde. Het tweede deel is voor een groot deel medisch, want het behandelt tekenen zoals die van koorts en een gezond lichaam, of overvloed van slechte humoren en bloed, cholera, flegma en melancholie. In de volgende hoofdstukken staan dromen en hun slechte of goede betekenis centraal. Gevolgd door dromen waarin één van de vier humoren overheersen.

Er volgen nog een aantal hoofdstukken: over de verboden 'auguries', waarmee voorspellingen worden bedoeld, en over de tekenen van niezen.

Het derde deel, dat niet terug te vinden is in *Der vrouwen natuere ende complexie*, behandelt de lichaamsdelen, van haar op het hoofd tot de onderkant van de voeten. De tekenen van bepaalde lichaamskenmerken worden uitgebreid aan de orde gesteld, zoals een stevige adem, kenmerkend voor een persoon met veel geestkracht. Het laatste hoofdstuk waarschuwt dat men een mens niet moet beoordelen op één ledemaat of orgaan, want een ander lichaamsdeel kan een ander oordeel rechtvaardigen. Men moet altijd een oordeel vellen op basis van een meerderheid van de ledematen en organen. Ook zijn er andere dingen die overwogen moeten worden, zoals leeftijd, een lang verblijf op één plek, een lange sociale gewoonte, overheersende humoren, onverwachte ziekten, geweld, ongelukken in strijd met de natuur van iemand, en een defect van één van de vijf zintuigen.

Deze Latijnse bron was verantwoordelijk voor het bijzondere karakter en de speciale invalshoek van de Middelnederlandse bewerking. *Der vrouwen natuere ende complexie* bevatte nieuwe en vreemde dingen voor de lezer in die tijd, zoals wordt aangekondigd in de proloog.

Het nieuwe en vreemde werd veroorzaakt, doordat de samenstellers van veel Middelnederlandse teksten waren beïnvloed door de toenemende rol van het christelijk geloof in de middeleeuwse geneeskunde. Vooral in de gynaecologie speelden religieuze factoren een steeds grotere rol.⁵³ Michael Scotus maakte vertalingen in het Latijn van Arabische teksten die vaak weer vertalingen van Griekse teksten waren en haalde daar zijn kennis uit en verwerkte die in zijn *Physionomiae*. In die Griekse teksten zag men vanuit ethisch oogpunt geen aanleiding om seks als genot te veroordelen. In teksten met een Romeins karakter, waarin het geloof wel degelijk als uitgangspunt werd gebruikt, was het niet gepast om seks voor te stellen als iets anders dan om zich voort te planten. De Arabische invloeden zorgen voor een andere benadering van seksualiteit. De invalshoek van *Der vrouwen natuere ende complexie* is uitzonderlijk vanwege de Latijnse grondtekst van Michael Scotus en invloeden van de wijze waarop tegen seks en monogamie werd aangekeken in de Arabische cultuur waarin hij verkeerde in de dertiende eeuw.⁵⁴

Wat betreft het vertalen van de *Liber physionomiae* in het Middelnederlands is niet duidelijk of de drukker en uitgever Jan van Doesborch zelf de vertalingen heeft gemaakt. Het is meer waarschijnlijk dat hij dit heeft laten doen door iemand anders, getuige Antwerpse teksten waarin een vertaling te vinden is van de *Physionomiae*. Zekerheid bestaat hier niet over. Wellicht bestond er al een vertaling of heeft Jan van Doesborch toch zelf de vertaling gemaakt. Mateboer geeft aan dat de proloog en de epiloog vrijwel zeker van zijn hand zijn. Hij heeft daarmee de tekst een bepaalde richting willen geven: de tekst aantrekkelijk en aansprekend willen maken voor een bepaald publiek. De rest van de tekst geeft wellicht een ander beeld van het lezerspubliek.⁵⁵

De *Physionomiae* is niet in zijn geheel terug te vinden in vertaling in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Het eerste deel over de voortplanting en het tweede deel over de humorenleer is wel overgenomen, maar het derde deel over de physionomie van de lichaamsdelen is niet overgenomen. Wat daar de verklaring voor kan zijn, kan wellicht gezocht worden in dat christelijke element, dat al eerder genoemd is. Wellicht was dit gedeelte te controversieel, vanwege de inhoud. Of vond Van Doesborch dit gedeelte niet van belang met betrekking tot de boodschap die hij met behulp van deze tekst wilde uitdrukken, namelijk dat mannen moeten uitkijken voor vrouwen met een kwade wil.⁵⁶

Het uitgangspunt, de physionomie of gelaatkunde, in de druk van Van Doesborch is uitzonderlijk, maar verschillende onderwerpen in de tekst zijn niet ongewoon en komen ook in andere Middelnederlandse teksten voor, zoals in *Der vrouwen heimelijkheid* en in de Latijnse tekst *De secretis mulierum*. Scotus vertaalde werken van Aristoteles en nam veel van zijn denkbeelden over. De bovengenoemde teksten bevatten bijvoorbeeld, net als *Der vrouwen natuere ende complexie*, een passage die beschrijft dat het embryo ontstaat uit het zaad van de man en het zaad van de vrouw met als basis de twee-zaden-theorie van Aristoteles. In het tweede deel van de tekst wordt de humoraalleer beschreven. De drukker geeft in zijn tekst voorschriften voor voedsel en andere adviezen met betrekking tot seks en het innemen van medicijnen. Allemaal bedoeld om de lichaamssappen in evenwicht te brengen of te houden en daarmee de gezondheid te bevorderen.⁵⁷

---

⁵³ Jansen-Sieben, 1985, p. 160-161.

⁵⁴ Jacquart en Thomasset, 1988, p. 143-144.

⁵⁵ Mateboer, 2008, p. 2.

⁵⁶ Mateboer, 2008, p.6-7.

⁵⁷ Mateboer, 2008, p. 6-8.

2.2. Der vrouwen natuere ende complexie

In *Der vrouwen natuere ende complexie* worden de volgende onderwerpen behandeld: het lichaam en de seksualiteit van de vrouw, de spijsvertering, de voortplanting, de zwangerschap en de embryologie. In deze paragraaf worden aan de hand van de tekst deze aspecten van de middeleeuwse geneeskunde toegelicht.

De natuur en complexie

In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt de natuur en de complexie van de vrouw beschreven. Bij haar natuur moet vooral gedacht worden aan haar karakter, lichamelijke gesteldheid en seksuele driften. Bij haar complexie gaat het om de samenstelling van de humoren of lichaamssappen in het lichaam: slijm, gele gal, zwarte gal en bloed.⁵⁸

De humoraalleer en de temperamentenleer waren de basis van de middeleeuwse geneeskunde en waren niet veel meer dan een voortzetting van de antieke medische wetenschap. Galenos, een wetenschapper uit de tweede eeuw na Chr. had tot de zestiende eeuw veel invloed op de geneeskunde.⁵⁹ Veel geleerden uit de middeleeuwen kenden zijn werk en dat van Hippocratus, Aristoteles en andere geleerden uit de Oudheid door vertalingen van hun werken die in het Arabisch bewaard waren gebleven en in de middeleeuwen in het Latijn werden vertaald.⁶⁰

In de vijfde eeuw voor Christus ontwierp Empedokles de elemententheorie: alles wat leeft, bestond volgens hem uit één of meer van de elementen: aarde, water, lucht, vuur. De hele antieke en middeleeuwse medische wetenschap was gebaseerd op deze elemententheorie. De elementen zijn de basis van de humoraalleer of humorenleer. Volgens Galenus is er in ons lichaam een evenwicht tussen de vier lichaamssappen ofwel humoren. Is er een evenwicht dan is een mens gezond, zijn de sappen niet in evenwicht dan wordt de mens ziek. Galenus ontwikkelt zijn systeem verder en voegt aan ieder van de humoren twee primaire eigenschappen toe: slijm (water; koud en vochtig), gele gal (vuur; heet en droog), zwarte gal (aarde; koud en droog), bloed (lucht; heet en vochtig).⁶¹ Er ontstaan verschillende temperamenten: flegmatisch, cholericus, melancholisch, sanguinisch. De astrologie speelde een belangrijke rol. De stand van de hemellichamen was van invloed op het evenwicht als matigende of corrigerende factor. De sanguinicus heeft een overvloed aan bloed. Hij is vrolijk, liefdevol en liefdadig. Een cholericus heeft in verhouding tot de rest van de humoren teveel gele gal. Deze types zijn snel boos, ongeduldig, eigenwijs en wraakzuchtig. De flegmaticus heeft teveel slijm en is saai, bleek en laf. Een melancholicus heeft een overvloed aan zwarte gal. Ze zijn hebbertig, vet, achterlijk, lui, nadenkend en sentimenteel. Aristoteles oordeelde dat de vrouw een koud en vochtig temperament heeft en de man een heet en droog temperament. In *Der vrouwen natuere ende complexie* heeft men het in plaats van gele gal of colera over rode colera, maar gelet op de eigenschappen van dit lichaamssap lijkt het te gaan over hetzelfde.⁶²

---

⁵⁸ Jansen-Sieben, 1985, p. 160-161.

⁵⁹ Jansen-Sieben, 1985, p.160-179, p. 160.

⁶⁰ Jansen-Sieben, 1985, p. 160-161.

⁶¹ Jansen-Sieben, 1985, p. 160-161.

⁶² Mateboer, 2008 (nog niet uitgegeven), p. 7.

De Arabische geneeskunde zorgde voor een uitbreiding van het Galenische systeem. In de twaalfde en dertiende eeuw volgde de westerse geneeskunde. Naast het lichaam domineren de humoren ook het uiterlijk en het karakter van de mens. Fysionomie is de theorie waarbij men veronderstelt dat de mentale en emotionele karaktertrekken van een persoon, haar temperament, door uiterlijke kenmerken zijn vast te stellen.⁶³ In het eerste deel van *Der vrouwen natuere ende complexie* worden deze uiterlijke kenmerken uitgebreid beschreven.

Het temperament, of de natuur van een persoon bepaalt de complexie, de menging van de humoren in het lichaam. Niet bij iedereen zijn de humoren in evenwicht. Ziekten ontstaan door verstoring van de 'complexio', het evenwicht tussen de sappen in het lichaam. Herstel is mogelijk door gebruik van de juist gemengde geneesmiddelen die een teveel van iets bestrijden met het tegendeel daarvan. Herstel kan bevorderd worden door afvoer van vocht. Vandaar het geloof in de heilzame werking van aderlating in sommige gevallen om de gezondheid te herstellen.⁶⁴ In het tweede deel van *Der vrouwen natuere ende complexie* komt de humoraalleer aan de orde. In dit gedeelte worden de verschillende complexiën behandeld. Er wordt verteld over de tekenen van de karakters die men kan herkennen in de kleur van het gezicht van de vrouwen en de kleur van de verdere huid en wat dat betekent voor de karakters van die personen.⁶⁵

De auteur beschrijft de temperamenten van de hete, vurige sanguinicus, de droge, driftige colericus, de koude, zwaarmoedige melancholicus en de vochtige, rustige, trage flegmaticus en hun overige karaktertrekken.⁶⁶ Hij beschrijft daarna de tekenen van iemand die een overvloed heeft van slechte lichaamssappen en de tekenen van overvloed van lichaamssappen in het menselijke lichaam, waar ziekten door kunnen worden veroorzaakt.⁶⁷

In de laatste hoofdstukken wordt de complexieleer gebruikt om te leren hoe men uit dromen kan afleiden welk karakter in een mens meestal overheerst. Er wordt ook uitgeweid over de complexie van dieren en hun ledematen, over hun lichamen en welke delen van het lichaam van een dier het gezondst en meest voedzaam zijn voor de mens. Ten slotte volgen de tekenen van de complexie van het hoofd, de hersenen, het hart, de longen, de maag en de teelballen.

Alle kenmerken die gebaseerd zijn op de complexieleer, de humoraalleer en de temperamentenleer komen uitgebreid aan bod in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Ze worden beschreven, zodat elk persoon, man en vrouw, die ziek wordt, zelf kan herkennen welk karakter het meest in hem of haar overheerst, zodat hij of zij daarvoor de juiste medicijnen kan innemen en de juiste voorzorgsmaatregelen kan treffen.

Seksualiteit

Na de proloog start het eerste gedeelte in *Der vrouwen natuere ende complexie* over de seksualiteit van de vrouw. De kenmerken worden beschreven van een hete en een koude vrouw. Vrouwen met een heet karakter gaan graag met een man naar bed.

---

⁶³Jansen-Sieben, 1985, p. 161-163.

⁶⁴Jansen-Sieben, 1985, p. 163.

⁶⁵*Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 616-663.

⁶⁶*Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 664-790.

⁶⁷*Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 791-804.

Een hete vrouw is te herkennen aan bepaalde uiterlijkheden zoals aan haar kleine, volle, harde borsten en korte, kroezige haar. Haar karakter kenmerkt zich door grote moed en onbevreesdheid in het praten tegen anderen. Ze is nogal wreed van aard en niet erg zachtzinnig. Ze heeft een grote behoefte aan seks en volgens de tekst is haar begeerte maar zelden bevredigd. Die vrouwen zijn erg gesteld op mooie dingen zoals juwelen. Ze wandelen en zingen graag en houden van vrolijkheid.⁶⁸

Na de kenmerken van hete vrouwen worden de vrouwen beschreven die van karakter koud zijn en niet graag met een man naar bed gaan. De koude vrouw is te herkennen aan haar grote borsten en lange en gladde haar. Ze is niet erg dapper en ze praat niet graag tegen anderen. Ze is erg zachtzinnig en meelevend.⁶⁹

Deze hoofdstukken over de koude en hete vrouw zijn direct ontleend aan Michael Scotus. Scotus droeg zijn werk op aan keizer Frederik II, bij wie hij in dienst was als hofastroloog. In zijn *Physionomiae* schonk hij veel aandacht aan seksualiteit. Zijn advies over vrouwen is er op gericht om de keizer te helpen om vrouwen te kiezen voor zijn harem. Daarvoor schetst Scotus zijn twee verschillende typen vrouwen: de koude en de hete. Hij verbindt ze met de moeder en de courtisane. Binnen het hof van Frederik II zal de voorkeur zeer waarschijnlijk zijn uitgegaan naar de courtisane. Zo beschrijft Scotus dat een hete vrouw met kleine borsten beter geschikt is voor een gezond seksleven.⁷⁰ De fysionomie die van Griekse en Arabische origine is en door hem wordt toegepast in zijn *Physionomiae* toont met behulp van zichtbare tekenen de lichamelijke gesteldheid van de onzichtbare organen van de vrouw.⁷¹

Scotus maakte een onderscheid tussen de hete en koude vrouw. Ook wordt er tussen man en vrouw een zelfde onderscheid gemaakt: de hete man en de koude vrouw. Hier betreft het ook seks, maar gaat het niet om de mate van hun sekslust, maar een ander belangrijk, door de natuur ingegeven, evenwicht tussen man en vrouw. In *Der mannen ende der vrouwen heimelijckheid*, een variant van *De secretis mulierum*, noemt de auteur in zijn uitleg over het verschil tussen het gestel van een man en een vrouw, dat God met het oog op de voortplanting, de man en vrouw zo geschapen heeft, dat zij zich samen kunnen voortplanten. Hij heeft de man heet en droog gemaakt en de vrouw koud en vochtig om te zorgen voor een door de natuur ingegeven evenwicht. Daarom gaf hij ook de man een sterk en de vrouw een zwak gestel.⁷² De heetste vrouw is altijd kouder dan de koudste man. De reden hiervoor is het zorgen voor een natuurlijk evenwicht. Tijdens seksuele gemeenschap worden door de hitte van de man de overtollige lichaamssappen van de vrouw gekookt en afgevoerd.⁷³ Zo'n hete vrouw die graag seks wil, is dus niet alleen wellustig en onverzadigbaar te noemen zoals ze in *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt genoemd. Ze is dus niet wellustig in de moderne zin van het woord, omdat het genot zou kunnen opleveren, maar het was voor haar een noodzaak voor het bereiken van evenwicht in haar lichaam. Daarmee bevorderde ze haar gezondheid.⁷⁴

Wat betreft de onverzadigbaarheid van de vrouw verwijst de auteur van *Der vrouwen natuere ende complexie* naar de bijbelse koning Salomo. Salomo had zelf, net als Frederik II, een omvangrijke harem met vrouwen uit allerlei landen, zoals dat gebruikelijk was voor een rijke vorst in het Oosten.⁷⁵

⁶⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 48-91.

⁶⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 92-131.

⁷⁰ Mateboer, 2008, p. 5-6.

⁷¹ Jacquart en Thomasset, 1988, p. 143-144.

⁷² Lie, 1999, p. 25-26.

⁷³ Blommaert (ed.), circa 1843, fol. 6.

⁷⁴ Jansen-Sieben, 1985, p. 161.

⁷⁵ Van 't Hof, 1997, p. 68-69-

Salomo noemt vier dingen die onverzadigbaar zijn: de hel, het hart van een mens, de vagina en de aarde die nooit genoeg water heeft. Dit Bijbelse element in *Der vrouwen natuere ende complexie* sluit aan bij de Oosterse origine van de tekst van Van Doesborch en bevestigt dat de seksualiteit van de vrouw in perspectief moet worden gezien: een middel om haar gezondheid te behouden. De seksualiteit van de vrouw is een nogal onderbelicht onderwerp in de Middel nederlandse vrouwengeneeskundige literatuur. Meestal wordt een man aangesproken als het gaat om het genot en het plezier van de geslachtsdaad. Het seksuele genot van de man wordt vanzelfsprekend gevonden, maar voor de vrouw is dat niet noodzakelijk. Een vrouw zou voornamelijk verlangen naar de coïtus om zich te kunnen ontdoen van kwalijke stoffen in het lichaam. De kerk stelde de voortplanting voorop bij de vrouw. Erotiek en ongepaste seksuele handelingen waren uit den boze en zouden leiden tot een misvormd kind.⁷⁶ Ook de auteur van *Der mannen ende der vrouwen heimelijkheid* betreft in zijn uitleg over het verschil tussen het gestel van een man en een vrouw, het christelijke geloof. God heeft de man en de vrouw zo geschapen dat zij zich samen kunnen voortplanten. Vanwege de complexie van de tijdsperiode en de complexie van een man of een vrouw zijn er bepaalde perioden, waarin ze het beste seks kunnen hebben. Voor de hete mannen is dat in de winter en in de maand mei. Voor de koude vrouwen is dat de herfst en de zomer. Voor mannen kan seks in de verkeerde periode ervoor zorgen, dat bij hun het haar uitvalt en ze erge hoofdpijn hebben, doordat ze teveel de liefde hebben bedreven met vrouwen in de verkeerde periode.⁷⁷

Het vrouwelijke lichaam

In *Der vrouwen natuere ende complexie* is de fysiologie van de vrouw een nogal onderbelicht onderwerp. Als haar lichaam beschreven wordt, gaat het om lichamelijke kenmerken die in verband staan met de voortplanting. De middeleeuwse geleerden deelden de opvatting van Galenos (2^e eeuw na Chr.) over vrouwen. De vrouw werd eeuwenlang beschouwd als niet meer dan een 'baarmoeder'. Deze opvatting was afkomstig van mannen. De mannelijke auteurs hadden slechts een beperkte kennis van het vrouwelijk lichaam. Hun beperkte kennis over vrouwen haalden de auteurs uit datgene wat ze door vrouwen verteld werd. Ze waren dus niet altijd geheel zeker van hun zaak met betrekking tot alle facetten van het lichaam van de vrouw. Hippocratus bekende dat hij eigenlijk alleen maar dat wist wat de vrouwen hem hadden verteld. De middeleeuwse wetenschap met de vrouw als onderwerp, werd bedreven door mannen, terwijl de vrouwen de praktijk kenden.⁷⁸

De vrouw was volgens middeleeuwse geneeskundigen vaker ziek omdat zij zachter en zwakker was dan de man. Isidorus van Sevilla (7^e eeuw) benoemde de vrouw met het Latijnse woord: 'mulier'. Het woord was afgeleid van het woord 'mollita' dat zwakheid betekent. De vrouw werd gezien als minderwaardig, terwijl de man volgens Aristoteles een perfect, heet wezen was. De man was zeer geschikt voor de voortplanting.

---

⁷⁶ Jansen-Sieben, 1985, p. 172-177.

⁷⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 225-229.

⁷⁸ Jansen-Sieben, 1985, p. 161.

Zijn mannelijke zaad was bestemd om sterke, volmaakte wezens te verwekken. Als er iets verkeerd ging, dan zou er een imperfect wezen, een vrouw, worden geboren.⁷⁹ Volgens de middeleeuwse geneeskundigen hield dat imperfecte aan de vrouw in, dat haar vrouwelijke geslachtsdelen wel gelijk zijn aan die van de man, maar dat die vanwege een gebrek aan hitte in de baarmoeder bij haar niet naar buiten ontwikkeld zijn en er geen perfect mannelijk wezen is ontstaan. Eierstokken en baarmoeder zijn bij de vrouw naar binnengekeerde testikels en scrotum. De vagina is een omgekeerde penis. In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt beschreven dat het zaad van vrouwen uit haar testikels komt. De mannen en vrouwen produceren allebei sperma waaruit een kind ontstaat. Het sperma van de vrouw is zwak omdat zij niet in staat is, om zoals de man, met haar lichaamshitte het bloed te koken tot zeer krachtig sperma dat lijkt op wit geworden bloed. Echter, zonder de ejaculatie van de vrouw kan er geen bevruchting plaatsvinden. De rode substantie verandert door beweging tijdens de bevruchting in een blanke substantie: het sperma.⁸⁰ Komt het sperma in de lengte in de baarmoeder, dan wordt het kind lang, smal en dun, maar komt het overdwars en in het rond de baarmoeder binnen, dan wordt het kind kort, zwaar en dik. Als het overgrote deel van het sperma afkomstig is van de man, dan zal het kind qua uiterlijk het meest op zijn vader lijken.⁸¹

Een vrouw die haar zwangerschap heeft voldragen en eenmaal bevallen is en borstvoeding geeft aan haar kind, menstrueert niet meer. Het menstruatiebloed stijgt op in het lichaam naar de borsten van de vrouw, waar het verandert in moedermelk. Water drinken is één van de adviezen die men een vrouw geeft die haar kind borstvoeding geeft om ervoor te zorgen, dat de melk zich vermeerdert en ze niet uitdroogt door het verliezen van teveel vocht.⁸²

Naast testen met bijvoorbeeld moedermelk beschrijft de tekst van Van Doesborch hoe men kan aantonen of een vrouw een meisje of een jongen verwacht. Er zijn verschillende fysieke kenmerken waaraan men kan zien welk geslacht het ongeboren kind heeft.⁸³ Als een vrouw zwanger is van een jongen wordt onder andere haar rechterborst groter en harder. Ze ziet er gezond uit en krijgt geen dikke voeten en eet en drinkt goed. Haar buik krijgt een ronde vorm en voelt hard aan.⁸⁴ Wordt de linkerborst van de vrouw groter en harder, dan verwacht ze een meisje. Ze ziet er dan niet zo gezond en nogal bleek uit. Ze voelt zich niet goed en ze heeft een zware zwangerschap.⁸⁵ Links en rechts was niet zomaar een willekeurig gegeven wat betreft het geslacht van het ongeboren kind. Het hart werd gezien als het centrum van de lichaamswarmte. Het hart lag links, maar met twee grote bloedvaten die naar rechts waren geopend.⁸⁶ De lever lag ook rechts naast de baarmoeder en was een andere bron van hitte. Als het kind dus aan de rechterkant werd gedragen, dan kreeg ze een jongen, die altijd heter is dan een meisje omdat hij dichterbij de warmtebron lag in de baarmoeder. Links, aan de koudere kant, werd een meisje gedragen.⁸⁷

---

⁷⁹ Jansen-Sieben, 1985, p. 166.

⁸⁰ Jansen-Sieben, 1985, p. 167-168.

⁸¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 150-164.

⁸² *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 486-533.

⁸³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 594-615.

⁸⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 534-560.

⁸⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 561-594.

⁸⁶ Jansen-Sieben, 1985, p. 164.

⁸⁷ Lemay, 1992, p. 123-126.

De baarmoeder van de vrouw was een bijzonder onderdeel van het vrouwelijke lichaam omdat het orgaan functioneerde als voortplantingsorgaan, maar ook om de invloed die de baarmoeder zou hebben op de lichamelijke en psychische toestand van de vrouw. Als de menstruatie bijvoorbeeld uitblijft door een verandering in het vrouwelijke lichaam, doordat zij de vruchtbare leeftijd gepasseerd is en haar baarmoeder haar belangrijkste functie heeft verloren vreesde men mogelijke hysterie bij een vrouw.⁸⁸ Het vrouwelijke lichaam werd vaak geprezen, maar ook gevreesd door de mannen. Er bestond namelijk een mogelijkheid dat de baarmoeder de vrouw verstikte.⁸⁹ Hysterie kon een gevolg zijn van een zieke, rondkruipende baarmoeder door het uitblijven van de menstruatie en sexuele onthouding. Deze kon overal gaan dwalen in het lichaam, zelfs in het hoofd en een verstikking veroorzaken. *Der vrouwen natuere ende complexie* geeft voorbeelden van zulke vrouwen, zoals rijke weduwen en nonnen.⁹⁰ Gezegd werd dat het meest gevaarlijke moment voor een man het moment was waarop hij een vrouw ontmoette. De vrouw was vooral een gevaar tijdens de menstruatie. Ze is, volgens de tekst, ook vaak niet zichzelf en onstandvastig tijdens de zwangerschap en tijdens de periode waarin ze borstvoeding geeft. De verbintenis tussen man en vrouw werd beschouwd als een uitdaging. Men was, wat vrouwen betreft, soms zelfs bijgelovig. Daar viel weinig tegen te doen. Moeite werd wel gedaan om de verschillen uit te leggen vanuit de lichamelijke en geestelijke verschillen, die specifiek zijn voor vrouwen, in vergelijking met mannen. Uiteindelijk bleek dit weinig uit te halen en bleven de bestaande vooroordelen in stand. De middeleeuwse medische wetenschap was volledig overtuigend voor velen. De ideeën die men uit boeken haalde, werden gezien als 'waarheden' omdat ze door autoritaire klassieke medische schrijvers, zoals Aristoteles, geschreven waren.⁹¹

Zwangerschap en vruchtbaarheid

De auteur van *Der vrouwen natuere ende complexie* schenkt naast seksualiteit en het vrouwelijk lichaam ook ruimschoots aandacht aan onderwerpen met betrekking tot de zwangerschap.

Hij start met een karakterisering van de vrouw, over wie geschreven wordt dat ze wellustig is. Deze hete vrouw wordt met veel moeite zwanger. Ze heeft weinig moedermelk, maar een sterk lichaam.⁹² De koude vrouw wordt echter snel zwanger, maar heeft een zwakke gezondheid en een zware zwangerschap. Na de geboorte van haar kind heeft ze veel melk in haar borsten.⁹³

Meer kenmerken worden beschreven, bijvoorbeeld, hoe je kunt zien of een vrouw zwanger is. Dat is te merken aan haar eetpatroon. Ze krijgt zin in andere dingen dan ze normaal eet. Daarnaast stopt haar menstruatie en wordt ze zwakker. Die zwakheid wordt veroorzaakt doordat ze niet langer menstrueert en de afvoer van vocht stopt en het menstratievocht zich ophoopt in haar lichaam.

Naast de zwangerschap zelf worden ook verschillende adviezen gegeven voor het verwekken van kinderen. Een vrouw wordt geadviseerd om zich te laten aderlaten op de voet, voordat ze seks heeft.

---

⁸⁸ Jansen-Sieben, 1985, p. 170-172.

⁸⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 278-280.

⁹⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 318-323.

⁹¹ Jacquart en Thomasset, 1988, p. 6.

⁹² *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 81-85.

⁹³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r.106-108.

Ook is het bevorderlijk om de baarmoeder te reinigen voordat een vrouw zwanger raakt, door te doen alsof ze nog maagd is, waardoor de man eerder geneigd is om seks met haar te hebben. Door haar schaamte en haar kuisheid heeft een maagd meer problemen om zwanger te worden omdat ze erg veel lichaamssappen heeft behouden in haar lichaam door een gebrek aan seks. Dit belemmert haar gezondheid en daarmee de bevruchting.

Kleine vrouwen hebben meer pijn bij de bevalling dan grote vrouwen, vanwege de grootte van haar bekken. Hetzelfde geldt voor een zieke en een sterke vrouw, een koude en een hete vrouw en een dikke en een magere vrouw. Een zieke, een koude en een dikke vrouw hebben een hele pijnlijke bevalling.⁹⁴

De periode waarin jongens en meisjes vruchtbaar zijn, wordt gegeven. Voor jongens is dat van veertien tot zeventenzeventig jaar. Voor meisjes is dat van twaalf jaar tot veertig of vijftig jaar.⁹⁵ De voortplanting is afhankelijk van de vruchtbaarheid van de man en de vrouw. De wil van God is daarvoor het belangrijkste. Ten tweede, dat die personen een goede gezondheid hebben en in staat zijn om kinderen te verwekken.

Als de gezondheid in orde is en men geslachtsrijp is, kunnen mannen en vrouwen kinderen verwekken. Er worden verschillende adviezen gegeven in *Der vrouwen natuere ende complexie* voor een goede bevruchting en een gezond kind. Er moet bijvoorbeeld niet teveel of te weinig menstruatievocht in de cellen van de baarmoeder zijn. Is het volledig afwezig, dan helpt het niet bij de bevruchting en als er teveel van is dan kan het kind er gezondheidsproblemen door krijgen.⁹⁶

Als de vrouw eenmaal bevrucht is, is het belangrijk dat zij zich aan bepaalde voorschriften houdt. Zo moet ze minstens een drieënhalve dag geen seks hebben met haar man. Zij moet zich niet laten aderlaten en geen voedsel eten met een koud karakter. De vrouw kan aan verschillende dingen merken of ze daadwerkelijk zwanger is. De belangrijkste is dat ze niet meer ongesteld wordt. Haar eetlust kan veranderen en haar uiterlijk en gedrag.⁹⁷ In de tekst worden verschillende voedselvoorschriften gegeven waaraan een zwangere vrouw zich dient te houden voor het behoud van haar eigen gezondheid en dat van haar ongeboren kind.⁹⁸ Ook worden voorbeelden gegeven waaraan men kan zien dat het ongeboren kind gezond of ongezond is.⁹⁹

Spijvertering

De spijsvertering moet de lichaamssappen en andere afvalstoffen afvoeren die het lichaam van de vrouw bevat. De spijsvertering zorgt ervoor dat de lichaamssappen in evenwicht zijn en de vrouw gezond is.

Er zijn vier soorten spijsvertering. De eerste spijsvertering vindt plaats in de mond door te kauwen. De tweede spijsvertering gebeurt in de maag, waar ontlasting ontstaat uit het overvloedige van de lichaamsstoffen. Tijdens de derde spijsvertering wordt het grove afval gescheiden van het fijne aan afvalstoffen en gaan de fijne reststoffen naar de lever, waar het door de hitte van dat orgaan verder verfijnd wordt en wordt opgenomen in het bloed als voeding voor de overige organen.

---

⁹⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 109-128.

⁹⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 190-194.

⁹⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 273-345.

⁹⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 346-392.

⁹⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 393-442.

⁹⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 443-463.

In alle overige organen komen steeds vocht en hitte samen en die verdampen de voedingsstoffen.¹⁰⁰ Bij het onderwerp seksualiteit is ook al aan de orde gekomen dat de hete man altijd heter is dan de heetste vrouw. Met zijn hitte kan hij de sappen in de maag van de vrouw laten koken, waardoor ze worden verminderd tijdens de geslachtsdaad.¹⁰¹ Tijdens de vierde spijsvertering vindt via de menstruatie de afvoer plaats van zaad en sperma. De mannen hebben geen menstruatie omdat bij hen de hitte van de lever zo groot is dat ze geen reststoffen overhouden na de derde spijsvertering, zoals wel het geval is bij vrouwen bij wie de hitte zwak is vanwege hun koudere complexie. De menstruatie komt elke maand terug en is belangrijk voor de gezondheid. Vrouwen met een heet karakter hebben een lichte, onregelmatige menstruatie en zweten niet erg veel.¹⁰² Een koude vrouw heeft echter een hele hevige menstruatie en voert veel afvalstoffen af. Een hete vrouw voert tijdens het hebben van seks al vochten af en een koude vrouw die niet graag seks heeft, behoudt meer overtollige lichaamssappen die tijdens de menstruatie wel worden afgevoerd.

Eén van de lichaamssappen die worden genoemd in *Der vrouwen natuere ende complexie* is sperma. Er is voedsel dat sperma vermeedert en voedsel dat sperma en wellust doet verminderen. De gebreken komen aan de orde die mensen krijgen als ze te veel de liefde bedrijven en de gevolgen. Zo kan het bedrijven van de liefde soms de conditie van het lichaam verminderen, want het kan leiden tot uitdroging, maar het onderhoudt het lichaam ook en dient als voedsel, want het is, zoals gezegd, onderdeel van de derde spijsvertering. Het maakt sommigen gezond en sommigen ziek. Bij een persoon die niet vaak de liefde bedrijft om het overvloedige zaad te lozen, verstoppert de lichaamssappen de vochtwegen. Voor die personen is de deze vorm van spijsvertering van groot belang omdat ze anders gemakkelijk ziek worden. Over het algemeen geldt dat de spijsvertering een zeer belangrijk onderdeel is voor het bevorderen van de gezondheid van de mens.

2.3. Drukker, publiek, functie en boodschap

Na de literaire traditie en de belangrijkste inhoudelijke onderwerpen in de tekst komen in deze paragraaf, na een beschrijving van het werk en leven van de uitgevers en drukkers Jan van Doesborch en Jan Berntsz, de drukgeschiedenis, het publiek, de functie en de boodschap van *Der vrouwen natuere ende complexie* aan bod.

De uitgevers en drukkers Jan van Doesborch en Jan Berntsz

Het ligt wellicht niet voor de hand om veel aandacht te besteden aan de uitgevers en drukkers van een bepaald boek, maar die te schenken aan de auteur. Hier gaat de aandacht wel uit naar twee drukkers die beiden een tekst hebben bewerkt en samengesteld met de uiteindelijke titel *Der vrouwen natuere ende complexie*. Hun teksten komen in grote lijnen met elkaar overeen, maar zoals later aan de orde komt, wijken ze ook op bepaalde punten van elkaar af.

---

¹⁰⁰ Lemay, 1992, p. 144-145, 71.

¹⁰¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 207-210.

¹⁰² *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 76-84.

Ze hebben beiden hun stempel gedrukt op een tekst, die wij eeuwen later nog kunnen lezen in de drukken die ervan bewaard zijn gebleven.

Over het leven van de drukker Jan van Doesborch is niet erg veel bekend. Men vermoedt dat hij tussen 1470 en 1480 is geboren. In Antwerpen werkte hij rond 1508 als illustrator en in 1515 wordt hem een octrooi verleend om boeken te mogen drukken in de landen van Brabant en Overmaze. Van Doesborch was niet alleen actief in de Lage Landen, maar ook in Engeland, waar hij langere tijd in Londen verbleef. In 1536 is hij overleden, volgens een rekening van de Buurkerk in Utrecht.¹⁰³

Na 1501 neemt hij de drukkerij van de weduwe van Rolant van den Dorpe in Antwerpen over. Tussen ca. 1502 en 1536 drukt Van Doesborch dertig teksten in het Nederlands, 23 in het Engels en drie in het Latijn en een Latijns-Engelse woordenlijst.¹⁰⁴ Hij drukt ook artesteksten, waaronder *Der vrouwen natuere ende complexie*. Het accent binnen zijn drukkersfonds ligt op fictionele teksten, rederijkersliteratuur en prozaromans.¹⁰⁵ Eind 1530, begin 1531 verhuist hij naar Utrecht, na ongeveer dertig jaar in Antwerpen te hebben gewerkt. Zijn vertrek is waarschijnlijk het gevolg van de toenemende concurrentie door de sterke groei van het aantal drukkers en uitgevers in Antwerpen.¹⁰⁶ Het adres waar Van Doesborch werkzaam is in Utrecht, is het adres waar ook zijn schoonzoon, de drukker Jan Berntsz is gevestigd. Over hun samenwerking, bestaande uit het uitwisselen van teksten en houtsnedes, wordt beweerd dat deze al was begonnen voor Van Doesborch naar Utrecht kwam en dat dit ook één van de redenen is geweest voor Van Doesborch om zich op hetzelfde adres in Utrecht te gaan vestigen.¹⁰⁷ In ca. 1531 drukt Van Doesborch *Der vrouwen natuere ende complexie* (NK 2184) 'in de stadt van Utrecht bi den Doem in den gulden leeuwe'. Daarnaast drukt hij in 1532 nog *Den groten herbarius*. Daarna wordt het stil rond Jan van Doesborch. Het laatste wat van hem bekend is, is dat hij het najaar van van 1536 in Utrecht in de Buurkerk wordt begraven.

Jan Berntsz drukt al langere tijd boeken vanaf hetzelfde adres in Utrecht en verwijst daar naar in het colofon van zijn boeken. In zijn druk uit ca. 1538 van *Der vrouwen natuere ende complexie* (NK 2183) vermeldt hij, dat dit gedrukt is 'op den hoec van sint Martens toorn, in die gulden leeuw' op hetzelfde adres dat Van Doesborch in zijn druk vermeldt.

De komst van Van Doesborch naar Utrecht heeft aanzienlijke invloed gehad op Jan Berntsz. De toon van de teksten, die hij uitgeeft en drukt, verandert. Jan Berntsz herdrukt verschillende werken uit het fonds van Jan van Doesborch. Hij richt zich, in plaats van fictionele literatuur, vanaf dat moment vooral op de artesliteratuur. De artestekst *Der vrouwen natuere ende complexie* herdrukt Berntsz uit het fonds van Van Doesborch.¹⁰⁸

---

¹⁰³ Franssen, 1990, p. 12-13.

¹⁰⁴ Franssen, 1990, p. 13-15.

¹⁰⁵ Franssen, 1990, bevat een fondslijst van Jan van Doesborch, tussen p. 14 en 15.

¹⁰⁶ Franssen, 1990, p. 28-29.

¹⁰⁷ Franssen, 1990, p. 27-29.

¹⁰⁸ Franssen, 1990, p. 29-33.

Drukgeschiedenis

Van *Der vrouwen natuere ende complexie* zijn verschillende drukken bewaard gebleven, die zijn uitgegeven in Antwerpen en Utrecht.¹⁰⁹ Ria Jansen-Sieben geeft in haar eerder genoemde Repertorium een overzicht van alle bewaard gebleven drukken van deze tekst. De oudste, bewaard gebleven druk is van Jan van Doesborch uit ca. 1531, gedrukt in Utrecht. Dit exemplaar, dat onvolledig is overgeleverd, wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Ook Jan Berntsz, die in Utrecht met zijn schoonvader Jan van Doesborch samenwerkte, gaf de tekst twee keer uit, in 1535 en 1538. Hij koos ervoor om de tekst te laten afwijken van de tekst van Van Doesborch. Hij gebruikte wel dezelfde lettertypes en houtsnedes als Van Doesborch. Aangezien Van Doesborch voordat hij in Utrecht werkzaam was, in Antwerpen drukker en uitgever was, kan het zijn dat hij daar ook de tekst heeft uitgegeven en daarna (delen van) zijn materiaal heeft meegenomen naar Utrecht. Wat er na het overlijden van Van Doesborch en Berntsz is gebeurd met het materiaal is niet bekend. Van Doesborch stierf in 1536 en Jan Berntsz heeft niets meer uitgegeven na 1542. Feit is dat er na 1540 nog verschillende drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie* verschijnen in Antwerpen, waaronder verschillende drukken die afkomstig zijn van de drukker Jan van Ghelen. De herdrukken tot in de negentiende eeuw zijn tekenend voor de interesse, die er blijkbaar was voor het bezitten en lezen van deze tekst.¹¹⁰

Het publiek en de functie op basis van de titelpagina en de proloog

De proloog en de titelpagina geven een beeld van de functie van *Der vrouwen natuere ende complexie* en het publiek dat de tekst las en waar de tekst voor bedoeld was. In de zestiende eeuw groeide het lezerspubliek van teksten zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*. Steeds meer mensen konden het zich namelijk veroorloven om boeken aan te schaffen. Drukkers, waaronder Van Doesborch en Berntsz gingen zich daarom ook meer richten op hun publiek. De inhoud en de vormgeving van teksten veranderde aanzienlijk, want het boek moest aantrekkelijk worden gemaakt voor het lezerspubliek.¹¹¹ Het moest uitnodigen tot lezen. De druk van *Der vrouwen natuere ende complexie* uit circa. 1531 van Jan van Doesborch heeft daarom een titelpagina. Wellicht hoopte de drukker met zo'n titelpagina op een soort van afficherende werking om het lezerspubliek aan te spreken. Dit blijkt, na vergelijking met andere door hem gedrukte werken, vaker door hem te zijn gedaan. Een dergelijke titelpagina met een afbeelding en een grote afdruk van de titel aan de bovenzijde van de bladzijde lijkt niet heel bijzonder in onze moderne ogen, maar was tot de zestiende eeuw niet erg gebruikelijk. De tekst wijkt hierin ook af van de Latijnse bron.¹¹²

Op basis van testamenten en boedelbeschrijvingen blijkt dat aan het begin van de zestiende eeuw alleen boeken werden gekocht door welgestelde burgers, geestelijken en de adel.

---

¹⁰⁹ Een overzicht van alle drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie* is terug te vinden in: Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht 1989, p. 60-65.

¹¹⁰ Mateboer, 2008, p. 2.

¹¹¹ Herman Pleij, 2007, p. 467.

¹¹² Franssen, 1990, p. 92-94.

Boeken werden in de zestiende eeuw wel door een groter publiek gelezen dan in de tijd van de handschriften omdat boeken door het drukken wat minder kostbaar waren geworden. De drukker wil inspelen op de vraag en de interesses van het toegenomen publiek dat boeken leest. Doordat het boek nog steeds vrij duur was, lijkt het onwaarschijnlijk dat de lagere klassen van de bevolking ook boeken kochten.¹¹³ Boeken bleven te duur voor die groep, maar werden toch minder exclusief dan eerder het geval was.¹¹⁴ Na verloop van tijd werd alles gedrukt waar vraag naar was. De rol van de drukker werd, naast die van zakenman, ook die van pedagoog in zekere zin. Door te kiezen voor bepaalde teksten en bepaalde waarschuwingen en adviezen op te nemen in zijn boeken kon hij zijn lezerspubliek beïnvloeden.¹¹⁵ Zoals zal blijken hebben ook de drukkers van *Der vrouwen natuere ende complexie* op die manier hun publiek willen beïnvloeden en een boodschap willen geven aan de lezers.

De illustraties in *Der vrouwen natuere ende complexie* passen in het idee dat een tekst aantrekkelijk moest worden gemaakt voor het publiek. De houtsnedes maakten hoogstwaarschijnlijk dan ook geen deel uit van de Latijnse grondtekst. In de zestiende eeuw was het gebruikelijk, dat een drukker houtsnedes regelmatig opnieuw gebruikte omdat de kosten van een boek anders te hoog zouden worden. Deze illustraties maakten de tekst niet alleen aantrekkelijker, maar ook begrijpelijker en bruikbaar voor de lezer.¹¹⁶ De houtsnedes zijn afkomstig uit andere, door Van Doesborch gedrukte, teksten zoals *Der Dieren palley*s (1520) en hebben lang niet altijd direct verband met de tekst.¹¹⁷

De titelpagina geeft een korte samenvatting van de inhoud van de tekst. Aangekondigd wordt, dat de tekst zal vertellen hoe men een vrouw kan herkennen die blij is en wellustig en een vrouw die juist het tegenovergestelde daarvan is. Daarnaast wordt aangekondigd dat zal worden verteld hoe men kan zien of een vrouw zwanger is of niet en of ze een jongen of meisje draagt en nog meer. De proloog beschrijft uitvoerig wat de tekst wil overdragen aan de lezer. De schrijver zegt de tekst te hebben geschreven omdat mensen graag nieuwe en vreemde dingen willen horen en weten. Dat nieuwe en vreemde is, in het licht van de vele teksten die er zijn over vrouwengeneeskunde, enigszins bevreemdend. Wat is er nu zo nieuw en vreemd aan de dingen die in deze tekst aan bod komen? Het nieuwe en vreemde zit hem mogelijk in het feit, dat men nu niet te maken heeft met een tekst waarin het lichaam van een vrouw wordt beschreven met de nodige nadruk op de voortplantingsfunctie, maar dat men te maken heeft met een tekst waarin getoond wordt hoe men aan het uiterlijk van de vrouw kan beoordelen of ze graag seks wil of juist niet. Bevreemdend zou de tekst kunnen zijn aangezien het niet gebruikelijk was om dergelijke onderwerpen aan te snijden omdat men dat niet gepast vond vanuit hun geloofsovertuiging.

In de proloog belooft de auteur dat hij zal schrijven over het karakter en de aard van de vrouw, zodat de lezer aan het uiterlijk van een vrouw kan herkennen wat voor karakter ze heeft en in welke toestand ze zich bevindt. Ook wil hij de mannen leren hoe ze met een vrouw moeten leven en hoe ze met de begeerte en de aard van de vrouw moeten omgaan, wat betreft haar verlangens op seksueel gebied.

---

¹¹³ Franssen, 1990, p. 165-166.

¹¹⁴ Hogenelst en Van Oostrom, p. 32-59.

¹¹⁵ Hogenelst en Van Oostrom, p. 32-59.

¹¹⁶ Franssen, 1990, p. 108.

¹¹⁷ Vriesema, 1981, p. 131.

De auteur laat weten dat een vrouw zich te veel schaamt om de man te vragen om haar lusten te bevredigen en dat het bedrijven van de liefde zorgt voor een betere band tussen man en vrouw. Je zou zijn woorden ook kunnen bestempelen als vrouwvriendelijk doordat hij opkomt voor de behoeften van de vrouw.

De auteur lijkt zich in de proloog vooral te richten tot de man, als lezerspubliek, maar richt zich ook tot de vrouw. Dit wordt bevestigd doordat hij halverwege de proloog zegt ook nog wat te zullen vertellen wat de vrouw aan gaat. Hij geeft aan dat hij door middel van de tekst, kennis zal verschaffen over het herkennen, door uiterlijke kenmerken en de dromen die ze dromen, welk humeur en karakter het meest in een bepaald persoon domineert. Hij wil mensen deze kennis geven, zodat men in geval van ziekte geen medicijn inneemt, dat gezien het karakter van de persoon, slecht is. De proloog voorspelt terecht dat de inhoud van de rest van de tekst gericht zal zijn op zowel mannen als vrouwen.

Het publiek en de functie op basis van de hoofdtekst

De proloog voorspelde dat de inhoud van de rest van de tekst gericht zal zijn op zowel mannen als vrouwen. Voor het bepalen van het publiek en de functie op basis van de hoofdtekst is het belangrijk om die vooral los te zien van de proloog en epilooog en van *Der vrouwen natuere ende complexie*, aldus Mateboer. De proloog en epilooog zijn zeer waarschijnlijk door de drukker toegevoegd.¹¹⁸ Op een duidelijke uitzondering na, klinkt er in de hoofdtekst een overwegend minder negatief geluid over vrouwen dan gebruikelijk was in de zestiende eeuw. In vergelijking met de epilooog is de toon van de hoofdtekst ook milder ten opzichte van vrouwen, behalve in de passage waarin de hete vrouw wordt beschreven. Dit zal nader worden toegelicht in deze paragraaf.

Kritische teksten over vrouwen, zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*, pasten volgens cultuurhistorisch deskundige Herman Pleij in de stedelijke samenleving. Ze wilden aan een groter publiek van leken de boodschap overbrengen, dat vrouwen van nature labiel en grillig waren en in toom moesten worden gehouden. Teksten met deze boodschap veroorzaakten onvrede onder vrouwen in brede lagen van de stedelijke bevolking. Het gepropageerde vrouwbeeld was door de praktijk al achterhaald in de zestiende eeuw, maar werd nog steeds ondersteund door de heersende wetenschappelijke theoriën met betrekking tot de vrouw en werd nog steeds geaccepteerd door vele mannen. Drukkers deden er hun voordeel mee door dergelijke teksten te drukken met een commercieel motief. Ze konden er ook op rekenen dat er vrouwen in opstand kwamen die zich niet konden vinden in het vrouwbeeld dat werd gepropageerd in de literatuur. Er is een voorbeeld van een vrouw die het er niet bij liet zitten en de drukker confronteerde met zijn aanval op vrouwen. Deze vrouw was volgens Pleij zeer waarschijnlijk Anna Bijns. Deze geletterde en zeer getalenteerde schrijfster was veelvuldig in contact met drukkers in Antwerpen, waaronder Jan van Doesborch. Vrouwen zoals zij kregen onderwijs. De meisjes uit de lagere standen in de stad en op het platteland konden ook een vorm van lager onderwijs volgen¹¹⁹ Of de meisjes ook allemaal konden lezen blijft de vraag.¹²⁰ In de hoogste adellijke kringen en hogere burgerlijke standen konden behalve de mannen, de vrouwen vaak ook lezen en schrijven.

---

¹¹⁸ Mateboer, 2008, p. 3-4.

¹¹⁹ Pleij, 1990, p. 82-90.

¹²⁰ Pleij, 1984, p. 38-40.

Ook binnen de lage adel kon men in veel gevallen lezen en schrijven. Uit testamenten blijkt dat vrouwen bijvoorbeeld in de veertiende en de vijftiende boeken bezaten, zoals religieuze boeken en soms boeken met minnegedichten.¹²¹ Anna Bijns raakte via haar vader thuis in het literaire milieu van rederijders en drukkers en reageerde op de misstanden in haar omgeving. Ze ergerde zich aan de vrouwvijandige literatuur, die Jan van Doesborch drukte en publiceerde en confronteerde hem daarmee, volgens Pleij.¹²²

De inhoud van de hoofdtekst wijkt in vergelijking met de rest van de tekst van *Der vrouwen natuere ende complexie* toch wat af van het vrouwbeeld dat de auteur zeer waarschijnlijk heeft willen tonen. Zo vrouwonvriendelijk is dat tekstgedeelte namelijk niet te noemen als strikt naar de inhoud wordt gekeken. Het geeft ook niet voldoende aanleiding om het boek te zien als strikt voor mannen en door mannen gelezen. De gerichtheid op mannen vanuit commercieel oogpunt, wat terug te vinden is in de tekst door mannen aan te spreken en te waarschuwen voor vrouwen, sluit niet uit dat in de praktijk ook vrouwen met de adviezen in de tekst hun voordeel konden doen en de tekst lezen. Er zijn verschillende tekstvoorbeelden te vinden zoals deze:

Men mach een exempel nemen aen dese maech
den/hoe si zijn so langhe als si maecht zijn. Ende als si ve-
le bi slapen hoe si dan veranderen/haer verwe veran-
dert/dat haer valt wte/ende selue en weten si dye sake
niet waer af dat coemt. Ende des ghelijcs ist oock vanden
mannen/dye sullen ghedencken/als hem dat hayr wt
valt/ende groote hoeft sweeringhe hebben/dat si teve-
le ghecouverseert hebben met den vrouwen in onbequam
↑tijt¹²³

Hoewel gynaecologie buiten de tekst is gelaten, zijn er nog voldoende nuttige onderwerpen en adviezen gegeven, die voor mannen, maar net zo goed voor vrouwen, bestemd kunnen zijn.

Dat de proloog en epiloog wat vrouwvriendelijkheid betreft afwijken van de hoofdtekst is te verklaren. Zoals vaker blijkt de drukker verantwoordelijk voor de verschillen in de wijze waarop het bestaande negatieve beeld van de vrouw in de tekst wordt benadrukt. Hoewel het in de literatuur van begin zestiende eeuw gebruikelijk was om vrouwen als listig en ontrouw te schetsen, ligt dat anders in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Voor de hoofdtekst diende de Latijnse *Liber physionomiae* als basis en daarom is de toon in dat deel van de tekst ook afwijkend van de proloog en epiloog. De *Liber physionomiae* is bedoeld voor een keizer om een vrouw uit te kiezen voor zijn harem en toont een minder negatief beeld van vrouwen dan de auteur van *Der vrouwen natuere ende complexie* deed. De laatste tekst wijkt af van de Latijnse tekst van Michael Scotus wat betreft het publiek en met welk doel deze tekst is geschreven. Het gaat hier niet om het uitkiezen van een vrouw voor de harem van de keizer. Hier worden vrouwen ook niet als onstandvastig of overspelig afgeschilderd, zoals niet ongebruikelijk was in de literatuur in de zestiende eeuw. In de tekst wordt de man geleerd hoe hij zijn huwelijk kan verstevigen door de verlangens en lusten van zijn vrouw te bevredigen.

---

¹²¹ Pleij, 1990, p. 82-90.

¹²² Pleij, 2008, p. 47-67.

¹²³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 220-227.

Men stelt in de conclusie van de druk van Van Doesborch dat er vrouwen zijn met een kwaad geweten, waar men voor uit moet kijken, maar dit is niet waar het in de eigenlijke tekst zelf alleen maar om draait. De tekst diende vooral als nuttig middel om de man kennis bij te brengen over het karakter van de vrouw, op basis van haar uiterlijke kenmerken en verschaftte in het tweede deel informatie over de humoren en temperamenten waardoor de man meer over zijn eigen lichaam te weten kon komen. *Der vrouwen natuere ende complexie* is, in plaats van een letterlijke vertaling, eerder een tekst te noemen die door de drukker is samengesteld uit de informatie die Michael Scotus' tekst gaf. Bepaalde delen zijn wel en andere zijn niet overgenomen, afhankelijk van de bruikbaarheid van de tekst voor het bereiken van het doel van de drukker, namelijk het overdragen van zijn boodschap aan het lezerspubliek. De drukker heeft zijn boodschap willen uitdragen vanuit een tekst waarvan de bron niet erg vrouwonvriendelijk is. Zijn boodschap is een waarschuwing voor mannen dat ze moeten uitkijken voor kwaadwillende vrouwen, maar dat blijkt niet zozeer uit de hoofdttekst, maar vooral uit de door hem toegevoegde conclusie.¹²⁴ Het onderzoek van Jenny Mateboer toont aan, dat de drukker van *Der vrouwen natuere ende complexie* niet veel inlassingen heeft aangebracht in de tekst, zoals Braekman beweert.¹²⁵ Eén uitzondering is wel duidelijk en toont ook hoe de drukker op dat punt de oorspronkelijke tekst heeft aangepast om zijn boodschap kracht bij te zetten. In de Latijnse tekst van Michael Scotus staat een passage over de hete vrouw waarin genoemd wordt, dat een dergelijke vrouw altijd naar seks verlangt en dat zij haar verlangen tijdens de seksuele gemeenschap bevredigt om daarmee voor evenwicht in haar lichaam te zorgen. In de Middelnederlandse tekst staat in de vergelijkende passage dat een hete vrouw altijd naar seks verlangt, maar zelden haar begeerte kan vervullen. Wat is hier de verklaring voor? Scotus verbindt geen oordeel aan deze zin. Dat een hete vrouw altijd kouder is dan de heetste man is onderdeel van de fysiologie van Aristoteles. Om te zorgen voor een evenwicht tussen het hete en koude wil ze seks met de man. Ze wil haar lichaam in evenwicht houden en daarmee haar gezondheid bevorderen. In de tekst van Van Doesborch wordt de vrouw naar mijn mening te negatief geportretteerd. Ze is wellustig en onverzadigbaar en haar verlangen en hebzucht wordt maar zelden gestild.¹²⁶ Haar sekslust is geen onstilbaar verlangen naar genot, maar haar streven naar gezondheid. Hier lijkt de drukker de vrouw in een negatief daglicht te willen plaatsen.

Vrouwen worden in *Der vrouwen natuere ende complexie* beoordeeld op hun uiterlijk en blijken anders te zijn dan mannen, maar met behulp van dit boekje, kondigt de proloog aan, kan de man leren hoe hij met de vrouw moet omgaan. Hier klinkt toch een wat vriendelijker geluid door ten opzichte van de vrouw, ondanks de gebruikelijke negatieve beoordelingen zoals wellustig en onverzadigbaar in de hoofdttekst en een waarschuwing voor kwaadwillende vrouwen in de epiloog.

De inhoud van de Latijnse *Physionomiae* is ook niet kort te beschrijven als een verhandeling over de physionomie van de vrouw. Een betere karakterisering van de inhoud is: de voortplanting en de menselijke physionomie. *Der vrouwen natuere ende complexie* was niet alleen nuttig voor een man, maar ook voor een vrouw. Net zo min gaat het in de tekst niet alleen over de vrouw, maar ook over het lichaam en de complexie van de man.

---

¹²⁴ Mateboer, 1982, p. 12-17.

¹²⁵ Braekman, 1980, p. 11.

¹²⁶ Mateboer, 2008, p. 5-6.

Er lijkt een duidelijk onderscheid te zijn tussen de uiterlijke kenmerken van vrouwen in het eerste deel en de humorenleer in het tweede deel die voornamelijk op mannen lijkt te worden betrokken.¹²⁷ De tekst is voornamelijk gericht op de instructie van mannen over het uiterlijk, karakter en lichaam van de vrouw, maar de drukker, heeft wel degelijk de tekst van Scotus zo bewerkt dat de tekst mannen en vrouwen van nut kan zijn. Waar Scotus echter vrouwen benadert vanuit een puur geneeskundig oogpunt, kiest men ervoor om in de Middelnederlandse tekst de vrouw toch in een kwaad daglicht te stellen, door haar als wellustig en onverzadigbaar te omschrijven, om de man te behagen en aan te sluiten bij de literaire traditie van teksten waarin de vrouw wordt bekritiseerd. In de zestiende eeuw waren de negatieve denkbeelden over vrouwen al aan het afzwakken door haar toenemende rol in de stedelijke samenleving. Wel bestond er een diepgewortelde angst voor vrouwenmacht en voor de verstoring van de nieuwe gezinsverhoudingen in de stedelijke samenleving, waarin dit werk werd gelezen. Daardoor valt te verklaren dat de drukker ervoor koos om de man in de epiloog te waarschuwen voor vrouwen met een kwade wil.

Het publiek dat het zich kon veroorloven om boeken als deze aan te schaffen bestond zeer waarschijnlijk uit burgers, die behoorden tot de hogere klasse binnen de stedelijke samenleving. Massaal zal het boek niet gelezen zijn en ook niet binnen de lagere klassen, Dat laatste valt in ieder geval niet te bewijzen. De mannen zullen voornamelijk de ware lezers zijn geweest, maar er kunnen ook dames zijn geweest uit hetzelfde milieu zoals Anna Bijns, die ook teksten als deze lazen en er van konden leren.¹²⁸ Mannen konden met behulp van de tekst zich informeren over het uiterlijk, karakter en lichaam van de vrouw, maar kregen ook, door een bewerking van de drukker van de tekst, de boodschap mee, dat ze op hun hoede moesten zijn voor wellustige, onverzadigbare vrouwen. In het geval van één vrouw: Anna Bijns, liet ze het er niet bij zitten en sprak ze de drukker aan over de negatieve manier waarop hij de vrouw portretteerde in zijn teksten.

Het publiek, de functie en de boodschap op basis van de laatste paragraaf en de conclusie

Van Doesborch's uitgave had nog een laatste paragraaf en een andere conclusie die niet terug te vinden zijn in de herdruk van Berntsz. Voor het achterhalen van het publiek, de functie en de boodschap die Van Doesborch beoogde met het uitgeven en drukken van zijn tekst, zijn deze tekstgedeelten zeer essentieel. Er bestaat na het lezen van de slotparagraaf en de conclusie weinig twijfel meer over de functie van de tekst en het beoogde lezerspubliek:

Dit is ghedaen, omdat elc man sou weten
hem te regeren na wisen raet,
opdat hi niet en worde gesmeten
van den vrouwen met moede quaet.
Dat neemt in t goede, die hem groots vermeten.
Laet staen de woorden, volbringt die daet,
dit doch gade slaet.¹²⁹

---

¹²⁷ Mateboer, 2008, p. 8.

¹²⁸ Pleij, 2008, p. 47-67.

¹²⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan van Doesborch, Utrecht ca. 1531 (NK 2184), r. 1186-1192.

De conclusie richt zich specifiek tot de man en toont dat het wil dienen als leidraad voor mannen, om te voorkomen dat zij slaags raken met vrouwen met een kwade bedoeling.¹³⁰ Om te tonen welke invloed de kritiek van lezers heeft gehad op een latere druk van *Der vrouwen natuere ende complexie*, namelijk de druk van Berntsz uit ca. 1538, wordt die druk ook betrokken bij het onderzoek. Uit zowel de inleiding, als de rest van de tekst, blijkt niet eenduidig welke functie dit door Berntsz gedrukte boek zou moeten hebben, voor wie het bedoeld was en wie in werkelijkheid het boekje las. Vriesema beweert dat men op basis van de conclusie te maken lijkt te hebben met een 'vrouwentrooster', een medisch doe-het-zelf-boekje voor vrouwen, gebaseerd op de conclusie van deze druk. Hij baseert dat op de conclusie in de druk van Berntsz. Waar in het begin van dat boek zowel de man als de vrouw wordt aangesproken als mogelijke lezer, lijkt de conclusie bewijs te leveren voor een lezerspubliek bestaande uit alleen vrouwen.¹³¹ Franssen sluit zich aan bij Vriesema en deelt de mening van Braekman die de onderstaande conclusie in de druk van Berntsz lastig te interpreteren vond.¹³²

Conclusie.

Het was kinderwerck niet weerdich een caf,
dat ic hier ghestelt had der natueren werck
van den vrouwen trooster ende sinen ghebueren sterck
ende wel ter cueren tper van sinen draf.
Mer dat laet ic varen als (ic) sonder trueren, clerck,
want in het quaet wordet mi ghenomen af.
Nochtans const ende wetenheit is goet om draghen
ende ooc ist van der natueren gheschapien.
Al machmens voor menighen niet ghewaghen
die daer op knaghen ende met spijt ghapien.
Die philosoghen plaghen daghelicx te soecken
om die natueren te kennen mit goeden verstanden,
dat si ons namaels lieten in boecken,
Maer die onbekende spreken nu schanden,
als der conste vianden.
¶ Dus sal ic metten kinders te segghen spoen:
"Lieve moeder ick en sals niet meer doen."¹³³

Mateboer heeft een poging gedaan om het afsluitende gedicht in de druk van Berntsz te interpreteren.¹³⁴ Zij geeft een zeer overtuigende vertaling en interpretatie van de eerste zin van het afsluitende tekstgedeelte in versvorm in de druk van Berntsz: *Het was kinderwerck niet, weerdich een caf, dat ic hier ghestelt had der natueren werck van den vrouwen trooster ende sinen ghebueren sterck[...]*. Dit plaatst de publieksvraag in een ander licht. Zij vertaalt het, in tegenstelling tot bovengenoemden als: Het was kinderspel, zonder waarde, dat ik hier iets schreef over de vrouwentrooster en zijn sterke burenen. Deze zin refereert aan de paragraaf over de geheime ballen. De *vrouwen trooster* is de penis en *sinen ghebueren sterck* zijn de teelballen.

---

¹³⁰ Mateboer, 2008, p. 3-4.

¹³¹ Vriesema, 1981, p. 131.

¹³² Franssen, 1990, p. 33.

¹³³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan Berntsz. Utrecht ca. 1538 (NK 2183), r. 1102-1125.

¹³⁴ Mateboer, 2008, p. 3-4.

In de rest van het gedicht blijkt dat men het de drukker kwalijk heeft genomen dat hij hierover gepubliceerd heeft. Hij schrijft dat deze zaken natuurlijke dingen zijn, waarover de wetenschappers in hun boeken hun kennis hebben overgeleverd, maar nu spreekt men er schande van. Dit is de aanleiding om deze paragraaf niet meer op te nemen in een volgende druk.

Volgens Mateboer is er geen aanleiding om op basis van dit gedicht, deze conclusie, te oordelen dat hier sprake is van een publiek bestaande uit vrouwen. Het boek is nog steeds bestemd voor een mannenpubliek. Men oordeelde dat de paragraaf over teelballen en testikels niet netjes was en uit preutsheid koos men ervoor om al te expliciete informatie over de mannelijke geslachtsorganen niet op te nemen, maar het te laten bij de meest noodzakelijke informatie over zaad, sperma et cetera. In de aanhef van het laatste hoofdstuk van Berntsz wordt wel gemeld dat er een paragraaf zal volgen over de cullen, de testikels van de man, maar deze is niet opgenomen in de tekst. In Van Doesborch's druk is die paragraaf wel aanwezig: 'Die tekenen en complexien der secreter ballen'. Deze slotparagraaf is volgens Vriesema bedoeld om een man het een en ander te leren over zijn geslachtsdeel.¹³⁵

De afwezigheid van de paragraaf over de testikels van de man in de druk van Berntsz is volgens Franssen ook wellicht vanwege de 'welvoegelijkheid'. Het blijft bij veronderstellingen, maar wellicht was het standpunt in de conclusie van Van Doesborch over vrouwen te controversieel en zou het kunnen zorgen voor beroering, waardoor Berntsz ervoor gekozen heeft om de laatste paragraaf niet op te nemen en af te sluiten met een andere conclusie dan zijn collega-uitgever Van Doesborch.¹³⁶ Pleij refereert aan de zin: *Lieve moeder ick en sals niet meer doen*.¹³⁷ Het protest van vrouwen, zoals Anna Bijns, klinkt hier weer een beetje door. De commercie speelde een rol, want teksten voor mannen, waarin vrouwen in een slecht daglicht werden geplaatst, verkochten.¹³⁸ Wellicht koos Berntsz er niet zo zeer voor om met het oog op dat mannelijk publiek niets op te nemen in zijn tekst over teelballen, zoals Mateboer en Franssen veronderstelden. Dat kan ook om een andere reden zijn geweest. Wellicht beoogde hij juist wel een publiek van mannen én vrouwen. Mannen hadden misschien niet zo'n moeite met een hoofdstuk over teelballen, maar vrouwen waren er wellicht wel te preuts voor. Mede vanwege de protesten van vrouwen die er waren geweest aan het adres van Berntsz, zoals hij vermeldt in de conclusie, koos hij ervoor om het hoofdstuk over teelballen niet over te nemen uit de eerdere druk van zijn schoonvader, Jan van Doesborch. Hij wilde de vrouwelijke lezers ook overhalen om zijn tekst te lezen en ging daarom misschien de discussie uit de weg en liet het hoofdstuk over de teelballen achterwege en liet de waarschuwing voor kwaadwillende vrouwen achterwege in de conclusie.

Op basis van het bovenstaande lijkt het aannemelijk, dat Van Doesborch met zijn laatste hoofdstuk en conclusie wilde bevestigen, dat hij mannen wilde bereiken met zijn tekst en dat de tekst moest functioneren als een leermiddel, zodat de mannen wisten hoe ze zich moesten gedragen ten opzichte van vrouwen en hoe zij moesten handelen als het ging om hun omgang met vrouwen. Daarnaast konden de mannen met behulp van het boekje hun eigen gezondheid bevorderen doordat ze eruit konden leren welke medicijnen wel en niet goed voor hun waren. Ondanks dat de tekst bedoeld was voor mannen, lasen zeer waarschijnlijk in werkelijkheid zowel mannen als vrouwen de tekst.

---

¹³⁵ Vriesema, 1981, p. 131.

¹³⁶ Franssen, 1990, p. 33.

¹³⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, Druk Jan Berntsz. Utrecht ca. 1538 (NK 2183), r. 1125.

¹³⁸ Pleij, 2008, p. 50-52.

Dat blijkt uit het feit dat Berntsz het einde van de tekst heeft aangepast om aan de kritiek van de vrouwen tegemoet te komen. Hij paste de laatste passages aan zodat naast mannelijke ook de vrouwelijke lezers bereikt werden.

3 Samenvatting en conclusie

Der vrouwen natuere ende complexie is een artestekst en behoort tot de Middelnederlandse artesliteratuur. In *Der vrouwen natuere ende complexie* gaat het over het lichaam, de seksualiteit van de vrouw, de spijsvertering, de voortplanting, de zwangerschap en de embryologie. In de tekst wordt de natuur en de complexie van de vrouw beschreven. Bij de natuur van de vrouw moet vooral gedacht worden aan haar temperament, karakter, lichamelijke gesteldheid en driften op seksueel gebied. Bij de complexie gaat het om de samenstelling van de humoren of lichaamssappen in het lichaam.

De tekst is een bewerking in het Middelnederlands van de Latijnse *Liber physionomiae* van Michael Scotus. Toen de verschriftelijking van de volkstaal op gang kwam, werden de twee belangrijkste Latijnse vrouwengeneeskundige teksten bewerkt in de volkstaal. *De secretis mulierum* en de *Liber Trotula* werden aangepast en toegankelijk gemaakt voor het lekenpubliek. Er trad een vervaging op in de scheiding tussen de theoretische-filosofische en de praktische-medische traditie. Bepaalde onderdelen van de verschillende tradities werden voortaan gecombineerd. De gemeenschappelijke naam voor de nieuwe, volkstalige vrouwengeneeskundige teksten is de: *Secreta Mulierum* of Vrouwengeheimen waar ook *Der vrouwen natuere ende complexie* toe behoort. Deze, op leken gerichte, tekst is een vermenging van praktische adviezen en filosofische verhandelingen over de natuur en complexie van de vrouw.

De Latijnse grondtekst heeft gezorgd voor het bijzondere karakter van deze tekst, waarin het niet gaat om verloskunde of gynaecologie, maar om het seksuele leven van de vrouw, waarvan de kenmerken uit het uiterlijk van de vrouw zijn af te leiden.

De tekst is veelvuldig herdrukt vanaf het begin van de zestiende eeuw. De drukker Jan van Doesborch heeft de originele Latijnse tekst aangepast en voorzien van een titelpagina, proloog en conclusie. De bewerkingen van de drukker lijken te zijn gedaan om aan te sluiten bij de heersende literaire traditie waarin vrouwen als kwaadwillend werden beschreven. Met zijn bewerkingen heeft hij de lezers willen bewegen om zijn tekst te lezen.

In de zestiende eeuw waren de negatieve denkbeelden over vrouwen al aan het afzwakken door de toenemende rol van de vrouw in de stedelijke samenleving. Wel bestond er een diepgewortelde angst voor vrouwenmacht en voor de verstoring van de nieuwe gezinsverhoudingen in de stedelijke samenleving waarin dit werk werd gelezen.

Het laatste hoofdstuk dat is verdwenen in de druk van Berntsz en de afwijkende conclusie, in vergelijking met de druk van Van Doesborch, en de titel en conclusie in de druk van Berntsz geven volgens Jansen-Sieben en Vriesema meer aanleiding om te denken dat het om een werk voor vrouwen gaat. Op basis van de interpretatie van Mateboer van de conclusie in de druk van Berntsz, lijkt het toch ook in deze druk voornamelijk te gaan om een publiek van mannen en niet om een boekje waarin vrouwen troost kunnen vinden. Beide drukken lijken op basis van de afsluitende tekstgedeelten gericht te zijn op een mannelijk publiek. De proloog voorspelt dat de inhoud van de hele tekst gericht zal zijn op zowel mannen als vrouwen. De inhoud van de hoofdstuktekst bevestigt dat ook. De conclusie lijkt weer helemaal aan te sluiten bij een mannelijk publiek en de traditie. Het bevestigt de boodschap van *Der vrouwen natuere ende complexie*: een waarschuwing voor mannen dat ze moeten uitkijken voor vrouwen met een kwade wil.

Het publiek dat het zich kon veroorloven om boeken als deze aan te schaffen, bestond zeer waarschijnlijk uit mannelijke burgers die behoorden tot de hogere klasse binnen de stedelijke samenleving. De vraag blijft dan hoe het zit met de vrouwen als lezer. Vrouwelijke lezers uit dat milieu hebben zeer waarschijnlijk in kleinere getale ook deze tekst gelezen. Ondanks dat de druk van Van Doesborch vooral bedoeld was voor mannen, lazen zeer waarschijnlijk in werkelijkheid zowel mannen als vrouwen de tekst. Vrouwen, zoals Anna Bijns, hebben de boodschap van Van Doesborch zeer waarschijnlijk met enig protest ontvangen en bijvoorbeeld moeite gehad met het vrij expliciete hoofdstuk over teelballen. Dat blijkt uit het feit dat Berntsz het einde van zijn tekst heeft aangepast om aan de kritiek van vrouwen tegemoet te komen. Hij paste de laatste passages uit de tekst van Van Doesborch aan, zodat naast mannelijke ook de vrouwelijke lezers bereikt werden zonder ze te beledigen of in verlegenheid te brengen.

De tekst functioneerde als nuttig middel om de man kennis bij te brengen over het karakter van de vrouw op basis van haar uiterlijke kenmerken en verschaftte in het tweede deel informatie over de humoren en temperamenten waardoor de man meer over zijn eigen lichaam te weten kon komen. Ook was het voor de vrouw een nuttig informatiemiddel door de voedselvoorschriften die de tekst geeft.

Eerder is genoemd dat in plaats van de druk van Van Doesborch net zo goed gekozen had kunnen worden voor de druk van Berntsz, als basistekst in een editie, als men antwoord wil geven op de vraag welk lezerspubliek deze tekst heeft bereikt. De beide drukken verschillen op dit punt niet zo zeer van elkaar. Beide teksten bereikten mannelijke en vrouwelijke lezers. Berntsz heeft zich vanwege de kritiek wel wat voorzichtiger uitgedrukt en tekstgedeelten gewijzigd en weggelaten omdat hij nadrukkelijk ook vrouwen wilde bereiken. De druk van Van Doesborch is explicieter in het hoofdstuk over de mannelijke geslachtsdelen en in zijn conclusie. Zijn boodschap was een waarschuwing aan mannen, dat zij wat kwade vrouwen betreft, op hun hoede moeten zijn.

4 De editie

Verantwoording van de editie

Om de moderne lezer te helpen bestaat de editie uit twee onderdelen. Aan de linkerkant is de Middelnederlandse tekst afgedrukt voor wie graag (een stukje van) de oude tekst wil lezen. Aan de rechterkant staat een moderne vertaling in het Nederlands van nu.

In het hierna volgende diplomatische afschrift van de Middelnederlandse tekst, naar de Utrechtse druk van Jan van Doesborch uit ca. 1531, zijn de i/y, j en u/v/w aangepast aan de huidige spellingsconventies. Ook het gebruik van hoofdletters is genormaliseerd. Ontbrekende letters en woorden zijn tussen haakjes ingevuld. Afbrekingen zijn herkenbaar gemaakt door een afbreekstreepje. Woorden die los van elkaar zijn gedrukt maar eigenlijk één woord vormen, zijn aan elkaar geschreven. Woorden die aan elkaar zijn geschreven zijn van elkaar gescheiden. De gebruikte afkortingen zijn opgelost en gecursiveerd. De interpunctie en regelnummering is aangebracht. De illustraties zijn afkomstig uit de druk van Van Doesborch, aangevuld met enkele illustraties uit de druk van Berntsz op de pagina's die ontbreken in de druk van Van Doesborch.

In het diplomatisch afschrift en de moderne vertaling zijn tussen de hoofdstukken en paragrafen witregels ingevoegd om de afzonderlijke onderdelen van de tekst te verduidelijken.

De moderne vertaling is een zo letterlijk mogelijke vertaling van de Middelnederlandse tekst. Waar dit niet mogelijk was, is gekozen voor een parafrasering.

Middel nederlandse tekst en moderne vertaling

Der vrouwen¹³⁹

natuere ende complexie¹⁴⁰

ende hoemen kennen sal vrouwen die¹⁴¹
van natueren vrolic ende blijde sijn ende
5 gheerne bislapen ende wat vrouwen
dat van natueren swaer zyn ende niet
gheerne bislapen ende noch meer
ander dingen behorende totten vrouwen.
Om te sien oft een vrouwe bevrucht
10 is oft niet, oft se een knechtken oft
een meesken draecht ende meer ander.

¹³⁹ 'Der vrouwen' is versierd met penwerk en met een afwijkende inktkleur geschreven.

¹⁴⁰ 'Natuere ende complexie' is versierd met penwerk en met een afwijkende inktkleur geschreven.

¹⁴¹ De titelbladzijde is aan de linker- en rechterzijde versierd met penwerk.

De natuur van vrouwen en hun complexie

en hoe men vrouwen kan herkennen die
een vrolijk en blij karakter hebben en
5 graag met een man naar bed gaan en hoe men vrouwen kan
herkennen die een zwaarmoedig karakter hebben en niet
graag met een man naar bed gaan en over nog meer
andere dingen die een vrouw betreffen.
Om te kunnen zien of een vrouw zwanger is
10 of niet, of ze een jongen of
een meisje verwacht en nog meer andere dingen.

Die Prologhe

Omdat ¹⁴² die menschen begheeren
15 nieuwe ende vremde dinghen
te horen ende te weeten vremde ende
20 nieuwe dinghen, soe sal ic hier
wat scriven van de complexie ende
natuere der vrouwen ende wat vrouwen dat heet
van natueren zijn ende begheerlijck ende wat vrouwen
25 dat coutd zijn van natueren ende niet begheerlijc. Om-
dat te kennen bi sekeren tekenen van buten te sien.
Hierbi moghen die mannen weten hoe si met ha-
re vrouwen leven souden ende die vrientelic te trac-
teren na haer begheerte ende natuere, want si scha-
men hem te bidden. Duer dit mach die man leren ken-
nen die vrouwe ende doen haer gherief, want het
maect grote vrientscap tusschen man en wijf ende

¹⁴² O is een initiaal met penwerk van vijf regels hoog.

De proloog

Omdat mensen graag
15 nieuwe en vreemde dingen
willen horen en nieuwe en vreemde
dingen willen weten, zal ik hier
20 wat schrijven over de complexie en de
natuur van vrouwen. Over vrouwen die een heet
karakter hebben en begeerlijk zijn en over vrouwen
die een koud karakter hebben en niet begeerlijk zijn, zodat
25 men dat aan uiterlijke kenmerken kan herkennen. Hierdoor
krijgen mannen de mogelijkheid om te leren hoe zij met hun
vrouwen zouden moeten leven en op een vriendelijke manier
kunnen behandelen naar hun begeerten en natuur, want ze
schamen zich teveel om er zelf om te vragen. Hierdoor kan de
man de vrouw leren kennen en het haar naar de zin maken,
want het versterkt de liefdesband tussen een man en vrouw en

tusschen twee ghelieverkens ende amoreuskens.

Men plach ooc te segghen in den tijt voorleden:

30 “Een wel ghemint wijf is een huis vol vreden”.

Ooc sal ic hier voort achtervolghende sommige nootsalijke dinghen stellen ooc den vrouwen aengaende. Ooc sal ic hier stellen van

35 die kennisse der IIII humoren, omdat een persone weeten soude wat humor ofte complexie meest in hem domineert ende dat sal men sien bi sommige tekenen van buten ende weeten bi sekere dromen die hem

des nachts dromen. Op avontuere oft die persone sieck worde, dat hi geen medecijne en neme hem contrarie sijnde, daer hi noch crancker af

40 mochte werden. Ghelijc oft hi sieck ware ende ware colericus, dat is van heter ende drogher complexien ende gheeft hem heete ende droghe medecijnen, dat

45 soude den persoon noch crancker maken. Dit voorscreven salmen al claerlijcke vinden in dit boecxken in die navolghende capitelen.

Hier eindet die prologhe.

tussen twee geliefden en verliefden.

Vroeger was het gebruikelijk om te zeggen:

30 “Een goed beminde vrouw is een huis vol vrede.”

Ook zal ik hier achtereenvolgens wat noodzakelijke dingen op een rijtje zetten die vrouwen aangaan. Ook zal ik hier wat informatie geven

35 over de theorie van de vier humeuren, zodat iemand kan weten welk humeur of complexie het meest overheerst in hem en hoe men dat kan zien aan bepaalde tekenen van buitenaf en hoe men dat kan weten door bepaalde dingen die zij 's nachts dromen. Ook voor het

40 geval dat iemand ziek wordt en medicijnen neemt die in strijd zijn met zijn aard, waardoor hij nog zieker kan worden. Ook voor wanneer hij ziek is en colericus is, dat wil zeggen dat hij een heet en droog karakter heeft, en men geeft hem hete en droge medicijnen, dan zou dat deze persoon nog zieker maken. Alles wat hierboven geschreven is, zal men allemaal duidelijk in dit boekje terug kunnen vinden in de volgende hoofdstukken.

Hier eindigt de proloog.

Die tekenen der vrouwen die van natueren heet sijn ende gheerne bislapen

- 50 **S**Omighe¹⁴³ teken daermen bi kennen mach een vrouwe die heet van natueren ende complexien is ende die gheerne bislapen, sijn dese joncheit als si die XII jaren ghepasseert is ende bisondere die eens gecorrumpeert is, hebbende clein borsten ende redelike vol ende hert, die wel gebaert ende ghehaert is op die ghewoenlike plaetsen, die dat haer hebben hart ende scherp op 't hoofd dat haer croos ende cort, die stout is in haer tonghe ende in haer spreken heeft een subtyl stemme ende
- 60 hooch ludende, in 't herte hoveerdich, tot eenen anderen wreet ende niet veel goedertieren ende seer

¹⁴³ S is een initiaal van twee regels hoog.

De tekenen van vrouwen die een heet karakter hebben en graag met een man naar bed gaan...

- 50 Sommige tekenen waaraan men vrouwen kan herkennen, die heet van aard en karakter zijn en die graag de liefde bedrijven, is hun jeugdigheid als ze de leeftijd van zeven jaar gepasseerd zijn en, in het bijzonder, als ze eenmaal ontmaagd zijn. Ze hebben kleine, vrij volle en harde borsten. Ze hebben baard en haar op de normale plekken. Ze hebben steil en ruw haar en op het hoofd is het haar kroezig en kort. Ze is onbevreesd in haar taalgebruik en ze een heeft een fijnzinnige, hoge stem. Haar hart is overmoedig. Tegen anderen is ze wreed en niet erg zachtzinnig en zeer
- 60

curiael ende loeflic in 't *ontfangen ende in 't doen tot eenen anderen persone ende bisonder tot den vriende. Van goeder verwen in 't aensicht ende in den licha-*

65 *me ende in den vleesche meer magher dan vet. Sulck een vrouwe begheert altijd te converse-*
ren met den man ende selden can si haer begeer-
te vervullen. Salomon, die

70 *wise man, vermaent dus ooc, seggen-*
de: "Daer zijn III dinghen die men
niet en can versaden: die helle, dat
herte des menschen, dat orificium
der moedre vander vrouwen ende dat
vierde is die aerde die nemmer-
meer versaet en is van watere".

75 *Sulcke vrouwen hebben luttel*
van haer bloeme oft menstruum
ende het en comt alle maenden niet ghelijck anderen vrou-
wen, die desen contrarie sijn van natueren. Daer

80 *gaet somtijts een maent II oft III voorbij dat sijn es*
niet en hebben. Ende bi groten gheual werden si met
kinde. Ende haer vleesch en stinct niet in 't sweeten,
ghelijc den vrouwen die dien contrarie sijn in der na-
tueren. Sulcke vrouwe heeft luttel melcx in ha-

85 *re borsten ende si is sterck al draecht se kint of geen.*
Si singt ooc gheerne. Si wandelt gheerne. Si
heeft grote ghenuechte daermen vrolic is ende
blijtschap maect. Grote ghenuechte heeft se
in chierh[¹⁴⁴ eit, p]roperheit, in schone cleederen

90 *in gouden ringhen, riemen, juwelen ende in*
ander schone dinghen als si se crighen mach.

zorgvuldig en bewonderenswaardig in het ontvangen en behandelen van een ander persoon, in het bijzonder voor vrienden. Haar gezicht heeft een goede kleur en haar

65 *lichaam is eerder mager dan dik. Zo'n vrouw wil altijd met een man naar bed en maar zelden kan zij haar begeer-*
te bevredigen. Salomon, die

70 *wijze man, herinnert daar ook aan, door te zeggen:*
"Er zijn vier dingen die men
niet kan verzadigen: de hel, het
hart van de mens, de opening
van de baarmoeder van de vrouw en het
vierde is de aarde die nooit
verzadigd is van water."

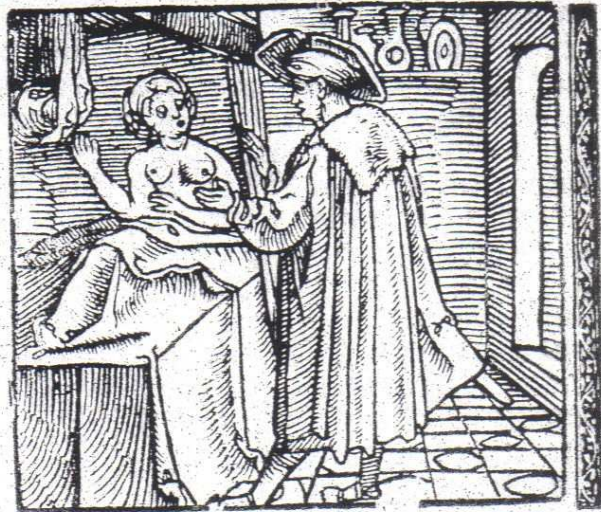
75 *Zulke vrouwen hebben maar een lichte*
menstruatie of ongesteldheid
en niet elke maand, zoals bij andere vrou-
wen die van een tegengesteld karakter zijn. Er

80 *gaat soms een maand of twee, drie voorbij dat zij geen*
menstruatie hebben. Met veel moeite worden ze
zwanger. Hun lichaam stinkt niet door het zweten,
zoals dat van vrouwen die een tegengesteld ka-
rakter hebben. Zo'n vrouw heeft maar weinig melk in haar

85 *borsten en zij is sterk of ze nu een kind in zich draagt of niet.*
Zij zingt ook graag. Zij wandelt graag. Zij
heeft er groot genoeg in als men vrolijk is en
vreugde brengt. Groot genoeg vindt ze
in sierlijkheid en schoonheid, in mooie kleren,

90 *in gouden ringen, in riemen, in juwelen en verder in*
andere mooie dingen als ze ze krijgen kan.

¹⁴⁴ De letters en tekens tussen 'chierh' en 'roperheyt' zijn niet (geheel) leesbaar door een inktvlek.

¶ Die tekenen der vrouwen die van naturen
coudt zijn ende niet gheern bislapen.

95 Die¹⁴⁵ tekenen zijn: grote kintsheit, grote borsten
die naect zijn op haer gewoenlike plaetsen
ende op 't hoofd veel haers lanck ende slecht ende dat ge-
ringhe wasset. Die lichtelic vervaert zijn. Die niet
stout en zijn te spreken tegen ander lieden. Die lichtelic
al dat se hoort, daerom wert se gheringhe bracht
100 tot goet oft quaet. Si is seer medelijdende in ander-
lieden armoede ende miserie ende is ooc goedertieren
ende alomme is haer vleesch sacht ende weeck ende al
haer leden. Si heeft seer veel van haer bloeme.
Meer is haer natuere tot vetticheit dan tot mager-
105 heit. Si is meest bleeck in aensicht ende sonder
verwe. Si wert haest met kinde ende in 't draghen

De tekenen van vrouwen die een koud karakter
hebben en niet graag met een man naar bed gaan.

95 De tekenen zijn: erg kinderlijk, grote borsten,
naakt op de normale plekken
en op het hoofd heeft zij veel lange en steile haren en
dat groeit slecht. Zij is snel angstig. Zij is niet
dapper genoeg om te praten tegen andere mensen.
Zij wordt gemakkelijk beïnvloed
100 om goede of slechte dingen te doen. Zij heeft veel
medelijden met de armoede en de ellende van anderen en
ze is ook zachtzinnig en overal is haar lichaam zacht en
teer, net als haar ledematen. Zij heeft een hevige
menstruatie. Zij heeft meer aanleg voor dik zijn dan mager
105 zijn. Zij is voornamelijk bleek in het gezicht en ze heeft niet
veel kleur. Zij is snel zwanger en met het dragen

¹⁴⁵ D is een initiaal van twee regels hoog.

heeft se groote swaericheit. Na de ghebuerte van den kinde heeft se veel melcs in haer borsten.

110 Die tekenen dat die vrouwen ontfanghen hebben zijn menigherlei, als de veranderinge der maghe, dat si dit oft dat begheren te eten meer dan si plaghen ende ophouden van haer bloeme. Daerom werden si weeker ende veranderen van haren eersten staet, omdat die conduiten gesloten zijn, daer si duer gereinicht werden ende dat het menstruum vermeerdt in haren lichamen. Omdat een vrouwe soude ontfanghen, so is 't goet dat se haer doe laten met der vlieme op den voet eer si metten man conuerseert. Ooc is 't goet als die moedere ghereynicht is. Hierom, 115 vrouwen die dit weten doen haer onschult teghen den man. Ooc doer schaemte en scamelheit ontfanget gheringher een maecht dan een ander vrouwe, om die teederheit haerder humoren. Oock baert een cleen vrouwe met meerder pinen dan een 120

125 grote vrouwe, een siecke dan een stercke, een coude vrouwe dan een heete, een vette dan een maghere. Die forme der voeten betekent die conditie van dat orificium oft vulva daer die ghebuerte gheschiet. 130

135 Van den tijt ende ouderdom van knechtken ende meesken om te genereren ende tot Venus werc verwect worden. Van de spise die de luxurie vermeerdt. Ooc van spisen die luxurie vermindert.

ervan heeft zij grote moeite. Na de geboorte van het kind heeft zij veel melk in haar borsten.

110 Er zijn meerdere tekenen dat vrouwen zwanger zijn, zoals de verandering van de maag, dat ze dit of dat liever eten dan normaal en het stoppen van hun menstruatie. Daardoor worden ze zwakker en veranderen ze, vergeleken met hun aanvankelijke lichamelijke toestand, omdat de vochtwegen in het lichaam gesloten zijn, waardoor zij gereinigt worden en het menstruatievocht zich ophoopt in hun lichamen. Om ervoor te zorgen dat een vrouw zwanger wordt, is het goed als zij zich laat aderlaten op haar voet, voordat zij met de man naar bed gaat. Ook is het goed als de baarmoeder gezuiverd is. Daarom bewijzen vrouwen die dat weten hun maagdelijkheid tegenover de man. Ook door schaamte en kuisheid wordt een maagd minder snel zwanger, dan een andere vrouw, door de zachtheid van haar lichaamssappen. Ook bevalt een kleine vrouw met meer pijn dan een 125 grote vrouw, een zieke met meer pijn dan een sterke vrouw, een koude met meer pijn dan een hete vrouw en een dikke met meer pijn dan een magere vrouw. De vorm van de voeten toont de toestand van de opening of vagina waar de geboorte door plaatsvindt. 130

135 Over de tijd en de leeftijd van jongens en meisjes om kinderen te kunnen verwekken en seksuele gemeenschap te kunnen hebben. Over het eten dat de wellust doet toenemen en ook over het eten dat de wellust doet afnemen.

- Die¹⁴⁶ natuere tot Venus werck ne-
met sinen oorspronck ut den lenden
140 in den man, mer die luxurie der
vrouwen comt van den navel, als
Job seit: "Sijn cracht is in zijn
Lenden ende die sterckheit inden na-
vele des buycx". Den bequamen tijt voor die
145 mannen om te converseren met den vrouwen is den win-
ter en die meye. Voor de vrouwen is den herfst
ende somer, om die complexie des tijts ende der per-
sonen, want de complexie van dien is anders niet dan
hitte, coude, vocht ende droghe...
- 150 Dat saet der vrouwen comt van haren ballekens, ge-
lijc dat sperma der mannen comt van haren ballen ende
dat sperma comt van allen humoren des lichaems
ende is die eerste materie des schepsels van den kin-
de ende is van den puersten bloede ghelijck roden
155 wijn, d'welc door die beweginge weere veran-
dert in een candide materie ende comt dat sper-
ma lancs in die moede, so wert die vrucht lanc,
smal ende gracelick, mer come het in 't dwers ende
in 't ronde, so wert die vrucht cort, grof ende dicke.
- 160 Ende is daer meer van den sade des mans dan der
vrouwen, so sal die vrucht meest gheliken den
vadere in den lichaem van velle ende vleesch
ende bi avontueren 't sal hem ooc gheliken in de
specie der manliker formen ende ghedaenten.

- De natuurlijke aanleg tot het bedrijven van de liefde be-
gint in de geslachtsdelen
140 van de man, maar de wellust van
vrouwen komt uit de navel.
Job zegt: "Zijn kracht is in zijn
geslachtsdelen en zijn macht in zijn na-
vel". De juiste tijd voor
145 mannen om naar bed te gaan met vrouwen is de win-
ter en de maand mei. Voor vrouwen is dat de herfst
en de zomer vanwege de aard van de tijd en de per-
sonen, want de aard van die perioden is niets anders dan
heet, koud, vochtig en droog.
- 150 Het zaad van de vrouwen komt uit haar testikels, net
als het sperma van de man uit zijn ballen komt en
het sperma komt uit alle vochtwegen van het lichaam
en is de eerste bouwstof voor het verwekken van kin-
deren en is van het puurste bloed, net als rode
155 wijn, dat door beweging veran-
dert in een blanke substantie. Komt dat sper-
ma in de lengte in de baarmoeder, dan wordt de vrucht lang,
smal en dun, maar komt het overdwars en
in het rond, dan wordt de vrucht kort, zwaar en dik.
- 160 Als er meer zaad van de man is dan van de
vrouwen, dan zal de vrucht het meest lijken op de
vader, in lichamelijk opzicht,
en het kan gebeuren dat hij ook op hem zal lijken, qua
type, in zijn mannelijke lichaamsvorm en gedaante.

---

¹⁴⁶ D is een initiaal met penwerk van zes regels hoog.

165 Als een jonghe vrouwe is in 't werck van Venus ende dat si dan ontfanghet ende is 't dat si in 't ontfanghen denct op haer selven, oft op haren man, oft op een ander, die vrucht sal dien selven seer gheliken daer si op gedacht heeft ende meer sueticheit comt ut dat sperma van den rechteren bal dan van den lichterenden ende van veel sperma dan van luttel. Daer sijn spisen die dat sperma vermeerderen, als rapen, cicere, versch vlees, cappu-nenvleesch, verckenvleesch onghesouten, weeke eieren diemen suipen mach, versch broot dat niet werm en is. Ooc sijn daer spijsen die dat sperma ende die luxurie verminderen, als ghesouten vleesch, oudt broot van XV daghen ghebacken, suere ende scherpe spisen ende tweeback. Sommige spisen die luxurie verwect, als weecke eieren die men mach suipen, droghe eruca, claren wijn, eeten goede spijsen, somighe electuarien ende siroren. Het verwect ooc tot luxurien die schoonheit ende chierheit van ongheliken personen in 't sien ende in 't tasten. Sommige spisen sijn goet om reinicheit ende suverheit te houden, als porcelein, lattuwe, groen eruca, ghesetten azijn, cawoorden, comcommers, dat vasten, luttel eeten, dat schuwen van ongheliken personen ende die bi hem draghet den steen iaspis oft topacius. Nu is ooc te weeten dat den tijt van concupiscencien ende conversacien van knecht-kens ende meeskens is. In den knecht-kens ten XIII ja-ren tot LXXVII of meer. In den meeskens ten XII jaren tot XL oft L oft meer.

165 Als een jonge vrouw seks heeft en ze wordt zwanger en ze denkt, terwijl ze de liefde bedrijft, aan haarzelf, of aan haar man, of aan een ander, dan zal de vrucht erg lijken op diegene waaraan zij gedacht heeft. Meer zachtheid komt uit het sperma van de rechter bal, dan van de linker en uit de rechter komt eerder meer sperma dan weinig. Er is voedsel dat sperma doet vermeerderen, zoals koolrapen, erwten, vers vlees, hanen-vlees, ongezouten varkensvlees, zachte eieren die men opslurpen kan, vers brood dat niet warm is. Ook is er voedsel dat sperma en wellust doet verminderen, zoals gezouten vlees, oud brood dat vijftien dagen geleden is gebakken, zu-re en scherpe etenswaren en dubbelgebakken brood. Sommige spijsen wekken de wellust op, zoals zachte eieren die men op kan slurpen, droge raketsla, heldere wijn, het eten van goed voedsel, sommige likkepotten en siro-pen. Het volgende wekt ook wellust op: schoonheid en aantrekkelijkheid van personen met een verschillend karakter, zowel bij het zien als bij het aanraken. Sommige spijsen sijn goed om reinheid en zuiverheid te behouden, zoals postelein, sla, groene raketsla, naar voorschrift gemaakte azijn, pompoenen, komkommers, vasten, weinig eten, het uit de weg gaan van personen met een verschillend karakter en het bij zich dragen van de edelsteen jaspis of topaas.. Nu moet men ook weten wat de geslachtsrijpe tijd is van jongens en meisjes. Voor de jongens is dat van veertien jaar tot 77 jaar of meer en voor de meisjes van twaalf jaar tot veertig of vijftig of meer.

195 Die ghebreken die den menschen toecomen die
Venus werck te veel useren.

195 **ALs**¹⁴⁷ meeskens of knechtkens ghecorrumpert
sijn ende haren maechdom verloren hebben, so werden si
verandert in haer figure ende principalick in 't aen-
200 sichtsicht, in haer vleesch, in haer manieren, in haer
oude gewoenten, in haer gedachten, in haer verstant.
Die te veel useert dat werck van Venus, dat vercou-
det dat geheel lichaem ende droecht dat uut van sijn
natuerlike vochticheit ende doet die herssen sme-
205 en, sodat die oghen 's morghe[n]s tranen en lopen
ende brengt den hoofde gro[t]e¹⁴⁸ pijn ende weedom, die in
Latijn heet soda oft epigranca. Dat werc ver-
mindert die manieren van allen leeden, want het is
een onderhoudinghe der leeden ende eens deels een
210 voetsel, want het is de derde digestie. Het maect¹⁴⁹ {dat
lichaem mager mit een lelijke fi-

¹⁴⁷ A is een initiaal van twee regels hoog.

¹⁴⁸ De t in 'grote' lijkt te zijn weggevallen.

195 De gebreken die de mensen krijgen die
te veel de liefde bedrijven.

195 Als meisjes of jongens eenmaal ontmaagd
zijn en hun maagdelijkheid hebben verloren, dan
verandert hun figuur, vooral hun ge-
200 zichtsicht, hun lichaam, hun manieren, hun
oude gewoenten, hun gedachten en hun verstand.
Bij wie te veel de liefde bedrijft, ver-
kilt het hele lichaam en droogt de
natuurlijke vochtigheid uit en drukken de hersenen in
205 elkaar, zodat 's morgens de ogen tranen.
Het veroorzaakt veel pijn, wat in
het Latijn soda of epigranca wordt genoemd. Het bedrijven
van de liefde vermindert de toestand van alle lichaamsdelen,
want het is gedeeltelijk een onderhoud voor het lichaam
210 een voeding van het lichaam, want het is de derde
spijsvertering. Het maakt {het lichaam mager tot een lelijk fi-

¹⁴⁹ Het tekstgedeelte wat hierna volgt lijkt te zijn weggevallen in de druk van Van Doesborch uit 1531. Gekozen is om op deze plaats het tekstgedeelte weer te geven uit de druk van Berntsz uit ca. 1538.

guere of gedaente. Dat ghesichte der oogen wert daer met *vermindert*. Dat *leven* wert daer mit *verdorven*, den geeft cranc daer mede. *Den* appetijt vergaet. Hi wort *vergetelachtich* der dinghen die hi doen soude. Hi wert traech in 't gaen
 215 swaer in *zijn* gewoontelicke dingen, slecht en simpelder, grof van verstande, idel in *sijn* werck, geringe geloven de eenen anderen. Dat hair vallet lichtelijc ut den hoofde. Dat hair wort haest grau *ende* wort haest calou opt hove *ende* lichtelijc wert hi siec *van* quaet cecorrumpeerde
 220 lucht. Men mach een exempel nemen aen dese maechden, hoe si zijn so langhe als si maecht zijn *ende*, als si vele bislapen, hoe si dan veranderen. Haer verwe verandert. Dat haer valt ute *ende* selve en weten si die sake niet waer af dat coemt. *Ende* des ghelijcs ist oock van den
 225 mannen, dye sullen ghedencken, als hem dat hair ut valt *ende* groote hooftsweeringhe hebben, dat si tevele gheconverseert hebben met *den* vrouwen in onbequam
 ↑tijt

Hierop scrijft Michael Scotus, dat het werc van Venus in goeder manieren gedaen is voor die mannen goet in den meie. In den *winen* macht passeren, mer in den herft ist ghesont. Mer een man die hem niet en wacht voor dat werc van Venus in
 230 contrarie tijden *ende* voor laten ter anderen *ende* voor spijsen die *zijnre* natueren *contrarie* *ende* zijn, die mach wel *verwacht* *ende* zijn een periculose siec-
 235 te, tensi dat hi die natuere helpt met confortative en
 240 de restaurative medicijnen.

guur. Het gezichtsvermogen wordt daar-door verminderd. Het leven wordt er door bedorven. Het veroorzaakt ook ziekten. De eetlust vergaat. Hij wordt vergeetachtig. Hij wordt traag in het lopen, traag in het doen van zijn
 215 normale dingen, onnozel en zachtaardiger, onbeschaafd in het oordelen, niet ernstig in zijn werk en gelooft weinig van een ander. Het hoofdhaar valt gemakkelijk uit. Het haar wordt snel grijs en hij wordt snel kaal op het hoofd en gemakkelijk wordt hij ziek door slechte, bedorven lucht.
 220 Men mag een voorbeeld nemen aan de maagden, aan hoe zij zijn zolang als zij maagd zijn en, hoe zij veranderen als zij veel de liefde bedrijven. Hun gezichtskleur verandert. Het haar valt uit en zelf weten ze daar de oorzaak niet van. Zo is het ook bij
 225 mannen, die daar aan zullen denken, Als bij hun het haar uitvalt en ze erge hoofdpijn hebben, doordat ze teveel de liefde hebben bedreven met vrouwen in de verkeerde
 periode.

Hierover schrijft Michael Scotus, dat voor de mannen het bedrijven van de liefde, het beste is in mei. In de winternacht moeten ze het aan zich voorbij laten gaan, maar in de herfst is het gezond. Maar een man die niet wacht met het bedrijven van de liefde in
 230 de verkeerde perioden en het laten uitvoeren van aderlaten en voedsel eet dat verschilt van zijn karakter, die kan wel een gevaarlijke ziekte
 235 verwachten, tenzij hij zijn natuur helpt met versterkende en
 240 herstellende medicijnen.

Nochtans, seit een meester, heeft hem iemant verstorft, ofte seer ghetravelleert bi vrouwen, so sal die zijn nuesgaten, sinen pols der armen ende der voeten wasschen mit goeden wijn ende eeten goede spijsen, dan sal daer verbetert ende gherestau-
245 reert werden dat er van den sade ende bloede verloren is. Daer is er nochtans veel die met dat werc van Venus gesontheit vercrijgen, als die sanguijnen ende somighe werden daer lichtelic cranc af. Die somighe cruepel, manc, vol cram-
250 pes ende gichtes, blint den vloet der ogen, want het scadet den flegatiken, coleriken ende melancoliken. Dat werc profiteert na die sake, tijt ende staet der personen, want die dicwil pist, soude lichtelijc schade ende crancte krijgen van dat werc, want die overvloedicheden der natueren werden
255 genoeg gepurgeert doordat watermaken. Ende al sulcke personen die dicwil Venus werc dan useren, werden lichtelijc sieck ende sterven gheringe. 't Is nochtans waer dat er veel dingen zijn die doen veel waters maken, oft vele pissen, als voghelenvleesch, saffraen, petercelie, rapen, kernen van kerssen of kriecken. Mer een die vet is met
260 die sanguiniteit ende Venus werc niet en useerde om te lossen die overvloedicheit des saets, dat te seer verstopt die vaetkens der natueren. Die persoonen soude lichtelic sieck werden. Als dat dicwil ghebuert den rijcken ende grooten joncfrouwen die te seer bewaert werden in haer reinicheit ende in die weduwen, nonnen ende ander gheestelijcke personen, maechden ende oock mannen ende moniken, die sonder sorghe veel eeten ende drincken, soedat dicwil die natuere te seer vervult wort met die overvloedige humoren, dat si selve niet en weten die cause, noch oock
265 die medecijnmeesters, die hen luden comen visiteren en kennen die oorsaken haerder luden siecten niet.

Verder, zei een meester, als iemand zich heeft uitgeput of teveel seks heeft gehad met vrouwen, dan moet hij zijn neusgaten, zijn pols, armen en voeten wassen met goede wijn en goed voedsel eten. Dan zal hij daardoor beter worden en aangevuld worden
250 met dat wat er van het zaad en het bloed verloren is gegaan. Er zijn echter ook velen die door het bedrijven van de liefde gezond worden, zoals de sanguinici, maar sommigen worden daar gemakkelijk ziek door. Die worden kreupel, mank, hebben veel krampen en jichten, worden blind of krijgen tranende ogen, want het is slecht voor
250 de flegmatici, colerici en de melancholiken. Het bedrijven van de liefde is goed, afhankelijk van de oorzaak, de periode en de toestand van de personen, want wie vaak plast, zal gemakkelijk ongemakken ondervinden en ziek worden door het hebben van seks, want het overvloedige van de natuurlijke sappen wordt voldoende
255 gereinigd door het afscheiden van vocht. Al deze mensen, die vaak de liefde bedrijven, worden gemakkelijk ziek en sterven snel. Het is verder waar dat er veel dingen zijn die ervoor zorgen dat er veel vocht wordt afgescheiden of veel wordt geplast, zoals vogelvlees, saffraan, peterselie, koolrapen, kernen van kersen of kriecken.
260 Bij iemand die dik is, met een sanguinisch karakter, en niet vaak de liefde bedrijft om het overvloedige zaad te lozen, verstopt het teveel de afvoer van de lichaamsappen. Die personen kunnen gemakkelijk ziek worden. Dat gebeurt vaak, zoals bij rijke en voorname jonkvrouwen die hun zedelijke reinheid teveel behouden hebben
265 en bij de weduwen, nonnen en andere geestelijken, maagden en ook bij mannen, zoals monniken, die veel eten en drinken, zonder daaraan veel zorg te besteden, zodat vaak het karakter teveel verzadigd wordt door de overvloedige lichaamssappen, waarvan ze zelf de oorzaak niet kennen, noch de geneeskundigen die deze mensen komen bezoeken en niet de oorzaak van de ziekte van hun patiënten kennen.

Van die causen en oorsaecken om te genereren ende niet te genereren.

275 **M**En¹⁵⁰ sal weten dat om te genereren, is die eeste sake, de wille Gods almachtich. Ten tweeden dat den staet der personen si in goeder ghesontheit ende dat si daer toe bequaem si ende dat moedere si in haer plaetse ghesont ende van goeder complexien in waermicheit ende dat die moedere si ooc niet verstict ende dat het saet si ui(t)scoos
280 ende langhe gehouden van den man en dat het wel gekoect si met zijnder digestien. Ende die vrouwe die daer toe sal bequaem zijn, moet zijn jonck oft dat si haer bloeme noch heeft. Ende als die moeder ontfanghen heeft dat sperma,
285 so soude die vrouwe haer stille houden te minsten den halven dach ende sal haer abstinieren van den man drie dachghen. Si en sal haer dan niet doen laten ter aderen, noch eeten spijsen die van couder natueren zijn.

Over de verklaringen en de oorzaken voor het wel en niet kunnen verwekken van kinderen.

275 Men moet weten dat om kinderen te kunnen verwekken, het eerste, de wil van God, de Almachtige, van belang is. Ten tweede dat de personen goed gezond zijn en dat zij er toe in staat zijn en dat de baarmoeder, op haar plaats, gezond is en van een goede complexie wat betreft de warmheid ervan. Dat de baarmoeder hen ook niet verstikt
280 en dat het zaad van de man dat zij heeft uitgekozen en lang in zich gehouden heeft, goed gekookt is door zijn spijsvertering. Die vrouw die daarvoor geschikt zal zijn, moet jong zijn of nog een menstruatie hebben. Als het sperma de baarmoeder is ingegaan, dan moet de vrouw zich ten
285 minste een halve dag rustig houden en drie dagen haar afstand bewaren van de man. Zij moet zich niet laten aderlaten, en geen voedsel eten dat koud van aard is.

¹⁵⁰ M is een initiaal van twee regels hoog.

Van dat menstruum scrijft men dat
er een hont laeite, hi wort
rastde. Spreit

- 290 men 't op groen cruyden, si sullen ver-
dorren en gheeft men 't eenen persoon
te eten, hi wordt sodt ende het maket hem
lazarus. Dat menstruum is bequaem
om die vrouwe te doen ontfanghen, want en is daer geen
295 menstruum in die cellekens der moedere, soe en dooch
die generacie niet ende is er te veel van dat menstruum,
so chrijcht de vrucht een teike in 't quaet ende geschiet
die generatie in den tijt des vloets van dat menstruum,
soe wort die creatuer geteikent in 't quaet, als een bult
300 met lazarie, blind, crepel, lam, in armen, in handen, in voe-
ten of in vingeren. Een vrouwe die te veel van dat menstruum
heeft, heeft luttel van haer saet, daerom begert si luttel
conversacien met den man, want si is flecmatica ende van
coudere complexien ende der scadet meer een conversacie dan VII
305 den man. Die natuere heeft gegeven dat menstruum tot
een purgacie. Dese humoren werpt die natueren van den
vrouwen alle maenden, van XIII jaren beginnende (sommige
laeter, nadat die complexie coudt oft heet is) tot viertich
oft vijftich jaren ten langhsten, ten waer dat die vrouwen
310 soegenden oft dat er een ander ongeval ware daer mede
belet worde. Hierom nadat de vrouwen tot haren tijt ge-
comen zijn, so worden si gepurgeert doer dat menstruum of
conversacie der mannen of bi veel sweetens, gelijk die doep
vrouwen. Ende vrouwen die ledich zijn ende veel eten ende drin-
315 ken veranderen veel van sperma, daerom waert hem wel van
nooden die conversacie der mannen.} ¹⁵¹

Over het menstratievocht schrijft men dat
een hond die het opslurpte, razend
werd. Als men het uitspreidt

- 290 op groene kruiden, dan zullen ze verdorren en geeft men het
iemand te eten, dan wordt hij gek en het maakt hem melaats.
Het menstratiebloed is geschikt om de vrouw zwanger te laten
worden, want als er geen menstratievocht in de cellen van de
baarmoeder is, dan helpt het de verwekking niet en als er
295 teveel van het menstratievocht is, dan is dat een slecht
voorteken voor de vrucht. Als de bevruchting plaatsvindt tijdens
de menstratie, dan kan het slechte gevolgen hebben voor deze
schepping van de natuur, zoals een bochel en melaatsheid,
blindheid, kreupelheid, verlamming in armen, in handen,
300 in voeten of in vingers. Een vrouw die teveel menstratievocht
heeft, maar weinig zaad, wil vaak geen seks met een man
hebben, want zij is een flegmatica en van koude aard en haar
schaadt het liefdesspel zeven keer meer dan een man. Die
natuurlijke aard heeft ervoor gezorgd dat het menstratie-
305 vocht wordt afgevoerd uit het lichaam. Deze lichaams-sappen
komen elke maand terug door de aard van de vrouwen,
beginnend als ze twaalf jaar zijn (sommige later, afhankelijk van
of ze een koud of warm karakter hebben) tot veertig of vijftig jaar
op zijn langst, behalve als de vrouwen borstvoeding geven of
310 als er een ander probleem zich heeft voorgedaan waardoor het
verhinderd wordt. Nadat vrouwen de juiste leeftijd hebben
bereikt, worden zij gezuiverd door de menstratie of door het
hebben van seks met een man of door veel te zweten, net als de
doop van vrouwen. Vrouwen die bevallen zijn en veel eten
315 en drinken hebben veel sperma, daarom is het voor hen
noodzakelijk om met een man naar bed te gaan,}

¹⁵¹ Het tekstgedeelte wat hierna volgt, geeft weer de tekst uit de druk van Van Doesborch uit 1531 weer.

ghelijc die weldighe rijcke weduwen, nonnen ende
ander besloten susteren die lichtelic sieck werden ende
320 werden vael ende van leliker coloren in 't aensicht ende
werden ooc reumatijck ende si leven in groter mise-
rien in den staet van haren lichaem. Hieraf selven niet
wetende ende al comen die medicijnmeesters bi
hen lieden die en dencken ooc daerop niet. Nochtans
325 maect dat een groot ghebreck. Mer om den eer-
baerheit wille sal men sulcken personen raden, dat si
hem sullen abstinieren ende sullen luttel eeten ende drinc-
ken ende bisonder luttel wijns ende oock arbeyden ende
niet ledich sijn oft ooc veel ghebedige doen ende
330 dat si gaen wandelen hier en daer in diversce
plaetsen, opdat soe die temptacie ende die over-
vloedighe humoren mogen vergaen.

Omdat somighe goede ghesontheit vercrighen
door dat biwesen van den mannen, nochtans
moeten si eerlike conversacie houden met den man
335 of 't draghen bi hem den steen jaspis oft toposius.

Ipocras sei:

“Daer sijn veel vrouwen die
niet ontfanghen en connen
door grot[e e]l¹ingheit, welc-
340 ke comt bi grote magerheit
oft bi grote vetheit, want
si beide sluten dat orificium
van der moedere, dat het sper-
ma niet geringhe daer in
345 comenseu mach...”

net als de aan niets gebrek hebbende rijke weduwen,
nonnen en andere in afzondering levende nonnen die snel
ziek worden en bleek en lelijk van kleur worden in
320 het gezicht en reumatisch worden. Daarnaast leven zij in
grote ellende door de toestand van hun lichaam, zonder dat
ze daar zelf iets van af weten. Al komen de geneesheren bij
deze mensen, die denken daar ook niet aan. Bovendien
325 zorgt het voor een groot ongemak. Omwille van het fat-
soen zal men zulke personen aanraden, dat zij
zich zullen onthouden van seks en weinig zullen eten en
drinken en vooral dat ze bijzonder weinig wijn drinken en ook
dat ze werken en niet lui zijn en veel dingen doen en
dat ze gaan wandelen, hier en daar, op verschillende
330 plaetsen, zodat de kwelling overgaat en de over-
vloedige humeuren worden afgevoerd.

Omdat sommigen een goede gezondheid krijgen
door het vrijen met mannen, moeten zij bovendien,
op de juiste manier seks hebben met de man
335 of de edelsteen jaspis of topaas bij zich dragen.

Hippocrates zei:

“Er zijn veel vrouwen die
niet zwanger kunnen worden
door een vernauwing, wat voor
340 komt als ze erg mager
of erg dik zijn, want dat
zorgt beiden voor een nauwe vagina
waardoor het sperma
de baarmoeder moeilijk
345 kan bereiken.

Van die tekenen om te weten oft een
een vrouwe bevrucht is.

‘t Is¹⁵² te weeten dat een vrouwe niet en can ter-
stont bekennen als si bi gheslapen heeft oft si
350 ontfanghen heeft oft niet, maer si weten ’t meest-
deel als d’eerste maent gheleden is, want se dan
haer bloeme niet meer en heeft, is se bevrucht. Ten
ware door ander misval van coude oft ongenuech-
ten oft andersins, waerbi die natuere belet wert
355 haren rechten ganck te houden, want is ’t dat se eeven
wel haer bloeme heeft, dat is een teken dat die
vrucht cranck is ende in perikele van sterven. Oock
mach men t weeten bi die veranderinge der maghe,
dat si luste ghecrijcht tot dit of tot dat meer dan
360 si plach. Ooc wert somtijts dat lichaem verandert
van sinen staet in eenen anderen staet, als van recht
in ’t crom, van ghesont in onghesonde ende oock
dicwil die verwe int aensicht. Somtijts wert se
hiesch in haer stemme, zomtijts swellen haer beenen,
365 somtijts verandert se in haer manieren. Is se oot-
moedich, si wert houderdich. Is se sachtmoedich,
si wert haestich ende lichtelic gram. Oock is ’t te
kennen bi die oghen, want si staen dieper in ’t hoofd
dan si pleghen, mer si siet seer scherp. Si wert ge-
370 ringhe moede van gaen of van wercken. Dat witte
van den oghen schijnt veel dicker dan ’t plach ende dat
binnenste der oghen is ooc veel claerder. Die teepelen
van den bursten comen utwaerts. Die bursten wer-
den groter ende herder. Haer speecsel wert dicker
375 ende slijmachtich. Dese voorseide tekenen geschien

De tekenen waaraan men kan zien of
een vrouw zwanger is.

Men kan weten, als een vrouw het zelf niet di-
rect weet, als ze met een man naar bed is geweest, of zij
350 zwanger is of niet. Ze weten het vaak
als de eerste maand voorbij is, want dan wordt ze
niet meer ongesteld en is ze zwanger, ten-
zij een ander ongemak van koude of ongenoe-
gens is voorgekomen of iets anders, waarbij de natuur
355 belet wordt haar normale gang te gaan, want is zij toch
ongesteld, dan is dat een teken dat de
vrucht ziek is en gevaar loopt om te sterven. Ook
kan men het weten door een verandering van de maag,
doordat zij meer zin krijgt in dit of dat eten dan
360 normaal. Ook wordt soms de toestand van het lichaam
veranderd in een andere toestand, zoals van recht
naar krom, van gezond naar ongezond en ook
verandert vaak de kleur in het gezicht. Soms krijgt ze
een hese stem. Soms zwellen haar benen
365 op. Soms verandert zij in haar manieren. Is ze vrien-
delijk, dan wordt ze hooghartig. Is ze zachtgestemd,
dan wordt ze opvliegend en snel boos. Ook is het te
herkennen aan de ogen, want ze staan verder in het hoofd
dan normaal, maar ze ziet zeer scherp. Zij wordt snel
370 moe van lopen of van werken. Dat witte
van de ogen schijnt veel vaker dan gewoonlijk en het
binnenste van de ogen is ook veel helderder. De tepels
van de borsten komen naar buiten. De borsten wor-
den groter en harder. Haar speeksel wordt dikker
375 en slijmachtig. Deze voorspelde tekenen komen

¹⁵² T is een initiaal van twee regels hoog.

meer in een persoon die haer eerste, oft tweede kind draecht ende haren buick heffet haer dicwil van pijnen. In den gront van haren water verthonen hem somighe dinghen ghelijc oft mugghen waren.

- 380 Ende die persoon wert meer mager dan vet ende in 't gaen wert se trager na die IIII maenden. Een vrouwe die swaer gaet ende si bi haren tijt is ende duer sommighe ween diese gevoelt, sorght voor den arbeyt, die sal ghebruicken warme baden
- 385 ende bestriken haer met olie van oliven ende haer voeten met rosen olie oft met asijne die met wat waters ghemenget is. Sijn die voeten wat opgeblasen oft gheswollen. Een knechtken wert geboren met den monde opwaerts ende steruet in 't water so steruet met den monde nederwaert ende dat meesken wert gheboren met den monde nederwaerts ende steruet in 't water met den monde opwaerts.
- 390

Van dinghen die een vrouwe scaden die groot ende swaer gaet ende die der vruchten schaden.

- 395 **DAer**¹⁵³ sijn veel dinghen die den kinde oft de vruchten scadet ende niet der moeder als si daer af swaer gaet ende ooc in contrarie van dien, dat der moeder schadet en den kinde niet. Daer sijn sommighe dinghen die hen beiden schaden, d'welc de meesters niet en willen openbaren. Dus seit Michael Scotus dat het cruyt van dat maensaet ende dat saet ooc schadet hen beiden, want het maect hen beiden veel slaeps ende maect vlekken in die vrucht die nimmermeer vergaen. Men sal weeten dat het maensaet ende witte rosula maken witte vlekken
- 400
- 405

meer voor bij een persoon die haer eerste of tweede kind draagt. Haar buick zwelt vaak op door de pijn. In de bodem van haar water ziet zij dingen die lijken op muggen.

- 380 Die persoon wordt eerder mager en dan dik en het lopen gaat trager na vier maanden. Een vrouw die moeite heeft met lopen en haar zwangerschap voldragen heeft, en enkele weeën voelt, en zorgt voor het werk, die zal warme baden moeten nemen
- 385 en zich insmeren met olijfolie en haar voeten met rozenolie of met azijn dat met wat water is gemengd, als de voeten wat opgeblasen of gezwollen zijn. Een jongen die wordt geboren met de mond omhoog en sterft in het vruchtwater, sterft met de mond naar beneden. Als een meisje dat wordt geboren met de mond naar beneden, sterft in het vruchtwater, dan is dat met de mond omhoog.
- 390

Over de dingen die een vrouw schaden die groot en zwaar is en die de vruchten schaden.

- 395 Er sijn veel dingen die de kinderen of de vrucht kunnen schaden of juist niet de moeder als zij het daardoor zwaar heeft en daarentegen ook dingen die de moeder schaadt en het kind niet. Er sijn sommighe dingen die hen beiden schaden, waarover de geneesheren geen openbaarheid geven. Dus, zegt Michael Scotus, dat het kruid van maanzaad en het zaad hen beiden schaadt, want het maakt hen beiden erg slaperig en het veroorzaakt vlekken op de vrucht die nooit meer wegtrekken. Men moet weten dat maanzaad en wit rozenwater witte vlekken veroorzaken.
- 400
- 405

¹⁵³ D is een initiaal van twee regels hoog.

ende die rode maken rode vlekken. Daerom sal die
 moeder de wijle si draecht dit niet doen in haer spi-
 se, opdat de vrucht niet slaperich en werde, noch
 gheplect. Hasenvleesch ende leeuwenvleesch zijn
 410 schadelic der vruchten, omdat si met openen oghen
 slapen, asijn, sult (dat zijn osse voeten), pensen of
 ander vleesch dat in den asijn leit, melck, concom-
 mers omdat se vercouwen, so souden si beide pe-
 rikel daeraf crighen. Camijn ende cafranum scaden
 415 der vruchten, want het verwet zijn vel met bleecker
 verwen. Ajun, latouwe, dille schaden der vruch-
 te, want het daeraf verlieset zijn ghesichte.
 Honich ende aleves, want het maect gebreck in die
 handen in 't vergaderen van den vingeren. Seer
 420 langhen tijt is eer die tanden wassen ende ooc
 verlieset die basilicum, alsem, sout, peper sca-
 den der vrucht, want daeraf sal droeghe ende
 dorre werden in sijn vleesch ende lazarus met
 veel verwen ende sal hebben corte nagelen aen
 425 zijn vingheren. Claren wijn hindert hem om
 die epulencie. Dat vleesch van een soch, van
 een oijschaep ende van alen ende palinghen
 om dat march in die beenen ende dat tantvleesch.
 Ghesouten vleesch, groven kese schaeden hem
 430 want daeraf werdet droech ende maegher in
 zijnen vleische ende gluto, isop, caruca, ca-
 rica, pignolum, gesopt mit broot in den wijn
 mer niet veel en helpt der vrucht ende der ma-
 trice oft moedere, want het maket dat kint
 435 vet ende goede verwe in 't aensicht. Savie oft

en het rode rozenwater veroorzaakt rode vlekken. Daarom
 zou de moeder, zolang zij zwanger is, dit niet in haar eten
 moeten doen zodat de vrucht niet slaperig zal worden of
 gevlekt. Hazenvlees en leeuwenvlees is
 410 schadelijk voor de vrucht omdat die dieren met ogen open
 slapen. Dat geldt ook voor azijn, zult (dat zijn ossenvoeten),
 pens of ander vlees dat in azijn heeft gelegen. Melk en
 komkommer moeten vermeden worden omdat het koud
 maakt. Ze zouden daar beiden ge-
 415 vaar door kunnen lopen. Komijn en saffraan schaden
 de vrucht, want het maakt zijn vel bleek.
 Aluin, sla en dille schaden de vrucht,
 want de vrucht verliest daardoor zijn zicht.
 Honing en aleus schaden ook, want ze zorgen voor een
 420 grote beperking in het samenvouwen van de vingers. Het
 duurt heel lang voordat de tanden groeien en ook
 verliezen ze die snel. Basilicum, tempelzaad, zout en peper
 schaden de vrucht, want daardoor zal het kind een droog en
 dor lichaam krijgen en melaats met
 425 veel huidskleur en het zal korte vingernagels
 hebben. Heldere wijn is slecht voor hem vanwege
 de overdaad. Het vlees van een zeug en van
 een ooi en vissen en palingen
 zijn niet goed voor het beenmerg en het tandvlees.
 430 Gezouten vlees en grove kaas zijn slecht voor de vrucht,
 want daardoor krijgt het een droog en mager lichaam. Gluto,
 isop, karwijvrucht, gedroogde vijg, suikergoed van de pit van
 de pijnappel en brood gesopt in wijn helpt de vrucht niet veel
 en de matrice of baarmoeder, want het maakt het
 435 kind dik en zorgt voor een goede gezichts kleur. Salie of

selve, munte, vencoel, peterselie is goet voore hem beiden, want si maken eenen starcken asem. Saturegia, pulegium ende ossentonge maken dat nieu ontfanghen kint. Die roock van een utgheblasen keersse ende den roock van solfer ende van quicsilver dodet dat nieu ontfangen kint.

Om te kennen oft die vrucht in sijns moeder buick gesont of onghesont is.

445 **Sijn**¹⁵⁴ der vrouwen borsten (die swaer gaet) vol ende hart ende inder dracht, werden si daer na weec ende morou dat is een teiken dat die vru(c)h-
450 te cranc is. Ende is si seer vermorwt, die te voren seer vol ende weghebreit ende groot was, dats een teiken dat die vrouwe grote pijn heeft ende wedomme ende dat die vrucht sterven sal in der gebuerten of voer der gebuerten, na die gelegent-
455 heit der oudtheit. Dat vloeien des melcs u-ter borsten in der dracht, dat is een teiken dat die vrucht niet langhe leuen en sal ende dattet cranck is. Als een die swaer van kinde gaet, is wel ghesont ende dat haer borsten niet en vermin-
460 deren van haer grootheit ende hertheit, noch daer en comt gheen melc ut, ten ware dat men dat met ghewelt ut drueten, is een teiken der ghesontheit ende des leevens van der vrucht, ten ware sake dat er eenich secreet van bouen quame van den natuerliken loep der planeten

selve, munt, venkel en peterselie is goed voor hen beiden, want ze zorgen voor een sterke ademhaling. Peperkruid, poleikruid en ossentong maken het pasgeboren kind gezond. De rook van een uitgeblazen kaars en de rook van zwavel en van kwikzilver doden het pasgeboren kind.

Hoe men kan weten of de vrucht in zijn moeders buik gezond of ongezond is.

445 Zijn de borsten van de vrouwen (die het zwaar hebben) vol en hard en worden ze tijdens de zwangerschap zacht en teer, dan is dat een teken dat de vrucht ziek is. Is ze erg mager geworden, terwijl ze voorheen heel vol en breed en groot was, dan is dat een
450 teken dat ze veel pijn en smart heeft en dat de vrucht zal sterven tijdens de geboorte of voor de geboorte, afhankelijk van de duur van de zwangerschap. Het vloeien van melk uit de borsten tijdens de zwangerschap, is een teken dat
455 de vrucht niet lang leven zal en ziek is. Als bij iemand met een zware zwangerschap, die goed gezond is, haar borsten niet minder groot en hard worden en er komt geen melk uit, tenzij men
460 dat met geweld eruit drukt, dan is dat een teken van gezondheid en van het leven van de vrucht. Dat is een kwestie van een geheim van boven door de natuurlijke loop van de planeten.

---

¹⁵⁴ S is een initiaal van twee regels hoog.

465 Die vloet *van* haer bloeme oft dat bloeden *van een*
 bevruchte vrouwe, 't is een teeken dat die vrou-
 we *cranck* is *ende* die water *begheren* te drincken.
 Een bevruchte vrouwe die seere swaer is *van*
 haerselvs *ende* is ooc seer bevreest, *beanxt ende* be-
 sorcht, dat is *van* siecten in die vrucht een teken *ende*
 470 *van* corten leuen, al worde 't gheboren oft niet.
 Een vrouwe de swaer is *ende* haer comt de bloet
 uter neusen oft *van onder*, dat is een teeken dat de
 vrucht seer *cranck* is *ende* in groten perikele, *want*
 het *sijn* voetsel niet *ontfanghet*, so dat plach. *Ende*
 475 comt haer die vloet *van couden*, so sal men se helpen
 met spijsse heet en droghe *van* natueren in den eer-
 sten graet oft in den tweeden graet oft met spise
 die heet en vocht is *van* natueren, als gimber, ca-
 mijn, versch hamelenvleesch, vleesch *van* hennen,
 480 peterceliensop, amandelenmelck, weecke eyer,
 den rueck *van muscus*, *van wieroeck ende dergheliken*.
 Die cleyne bursten heeft betekent luttel melcx,
 mer sulck melck is goet en vet. Dat melck *van*
 een swarte, brune oft magher vrouwe is beter
 485 voetsel voor dat kint, dan *van* een witte oft vette.

Van den vrouwen die kinder soghen

490 **NU**¹⁵⁵ is 't voort te weetene, dat vrouwen die
 kinder soeghen en hebben haer bloeme niet,
 want dat climt op tot in haer bursten *ende verkeert*
 in melck. Nu wil ic hier wat scriven *van* den
 melck. Dinghen die dat melck *vermeerderen* *ende*
 doen dat die vrouwen niet en *verdroughen*, zijn dese:
 coudt water te drincken, als men dat veel siet in

465 De menstruatie of het bloeden van een
 zwangere vrouwe is een teken dat de vrouwe
 ziek is en dan graag water wil drinken.
 Een zwangere vrouwe die zwaarmoedig is *van*
 zichzelf en heel bevreest, angstig en be-
 zorgd is, is een teken *van* een zieke vrucht en
 470 *van* een kort leven, al wordt het kind geboren of niet.
 Een zwaarmoedige vrouwe bij wie bloed
 uit haar neus of vagina komt, is een teken dat de
 vrucht erg ziek is en in groot gevaar, *want*
 het krijgt zijn voedsel niet zoals normaal. Heeft zij een
 475 koude menstruatie, dan kan men haar helpen door het eten
 van voedsel met een warm en droog karakter in de eerste of
 de tweede graad of met eten dat heet en vochtig is *van*
 karakter, zoals gimber, kamille, vers schapenvlees,
 hennenvlees, peterseliesop, amandelmelk, zachte
 480 eieren, muskusgeur, wierook en dergelijke dingen. Als men
 kleine borsten heeft, betekent dat dat ze weinig moedermelk
 heeft, maar zulke melk is goed en vet. De melk
 van een zwarte, brune of magere vrouwe is
 voedzamer voor een kind,
 485 dan dat *van* een blanke of een dikke vrouwe.

Over de vrouwen die borstvoeding geven.

490 Allereerst is het nu goed om te weten dat vrouwen, die
 borstvoeding geven, niet menstrueren,
 want het stijgt op naar haar borsten en verandert
 in melk. Ik wil hier nu wat schrijven over de
 melk. Dinghen die de melk *vermeerderen* en
 ervoor zorgen dat de vrouwen niet uitdrogen zijn:
 koud water drinken, zoals men dat veel ziet bij

¹⁵⁵ N is een initiaal van twee regels hoog.

495 arme vroukens de daghelix water drincken, bier
 en broot tesamen ghesoden, pottagie van cruiden
 van dille, wel slapen, daghelix soeghen, versch
 vleesch ende wijn wel gewatert, poeder van cristal,
 't saet van fenugriek. Dergeliken sijn ooc veel
 500 dinghen die dat melck doen verdroghen, als claren
 sterken wijn, veel wakens des nachts, spise die te
 seere ghepepert is, rosemarijne, salt, ghe-
 salten vleesch, seer droech broot, kесе, azijn, gro-
 te droefheit, als die vrouwen weder kint draghen.

505 Van die natuere
 des melcx van den vrouwen
 die kinder soeghen..

510 **MEr**¹ om meer te we-
 ten. So is dat melck
 beter ende arger nadat dien
 natuere is daer 't af comt,
 als een suipen of anders
 wat warms, is beter dat
 ghemaect is van goeden
 biere, dan van claren water.

515 ende dat voet dat kint oock beter, dat melck dat
 daer af comt. Ooc is dat melck beter van een
 swarte, bruine vrouwe, dan van een witte rode
 vrouwe. Daer en is oock gheen beter melck
 voor dat kint dan van sijn eighen moeder ende dat
 520 kint wast gheringer van goeder spise dan van quader
 ende dat kindt krijcht ghemeenlic de natuere van

485 arme vrouwen die dagelijks water drinken, bieren
 brood samen gekookt, spijzen die in pot bereid zijn
 bestaande uit kruiden zoals dille, goed slapen, dagelijks
 borstvoeding geven, vers vlees, goed met water gemengde
 wijn, kristalpoeder en het zaad van fenegriek. Er zijn ook
 veel dergelijke dingen die de melk verdrogen zoals:
 500 heldere, sterke wijn, 's nachts veel wakker liggen, te veel
 gepeperd voedsel, rozemarijn, zout, ge-zouten vlees, heel
 droog brood, kaas, azijn, groot
 verdriet en als vrouwen weer zwanger zijn.

505 Over de eigenschappen
 van de moedermelk van vrouwen
 die borstvoeding geven..

510 Maar om meer te we-
 ten, zo is bijvoorbeeld de melk
 beter of slechter, afhankelijk
 van de natuur waarvan het afkomstig is.
 Zoiets als pap of iets anders
 wat warm is, is beter als dat
 gemaakt is van goed
 bier, dan van helder water

515 en het voedt het kind ook beter door de melk die
 daar van komt. Ook is de melk beter van een
 zwarte vrouw, dan van een witte of rode
 vrouw. Er is ook geen betere melk
 voor het kind dan die van zijn eigen moeder. Bovendien
 520 groeit het kind minder snel van goed eten dan van slecht
 eten en het kind krijgt gewoonlijk de natuur van

die ghene daert melc af is. Als dat geproeft is
van II personen, die een was gevoet met dat melc
van een soch ende die ghinc gheern met sijn cleder
525 inden dreck ende hi at ghelijc een vercken. Die ander
was opgevoet bi een geyte ende die ghinc al hup-
pelen en springen. Ooc was er een kint opgevoet
van een vrouwe die een fistel had ende dat kint ge-
creech oock een fistele. Ooc was 't gheproeft bi
530 een lammeken dat opgevoet was van een gheite
ende zijn wolle verkeerden in gheiten hare. Hieromme
mach elc wel voorsien wat vrouwe hi zijn kint doet
voetsteren om die grote perikelen die er af comen.

De tekenen of een vrouwe draecht een knechtken.

535 **M**et der¹⁵⁶ tijt wert die rechte burst groter ende
herder dan die luchtere, dat men wel bekent
na die tweede maent ende al werdt die slinckere
burst ooc groot, nochtans die rechter blijft al-
tijt groter. Daerom die dit weet ende siet beide de
540 bursten van een vrouwe die kint draecht oft kint
soeghet sal vrij moghen segghen, wat si draecht
oft watse ghebaert heeft. Ende meestendeel mach
men judiceren, is die rechter burste de meeste so ist
een knechtken, is die slincke, so ist een meesken.
545 Draecht die vrouwe een knechtken, so heeft se
meer verwen int aensicht dan si plach. Dat vel van
haer aensicht is rein, claer ende genuuechlicke.
Ooc sal se magherder werden dan si pleecht te sijn.
Si eet ende drinct wel. Si is licht int gaen ende in haer
550 voeten ten ware bi eenich ander accident. Den buick
staet in 't ront ende is hert in 't tasten van een cleine

degene waar de melk van afkomstig is. Als er een proef
wordt gedaan door twee personen en de ene is gevoed door
de melk van een zeug, dan gaat die graag met zijn kleren
525 de modder in en eet hij als een varken. De ander, die
is opgevoed bij een geit, gaat huppelen en springen. Ook
was er eens een kind opgevoed door een vrouw die een
fistel had en het kind kreeg ook een fistel. Ook is er een
proef gedaan
530 met een lammetje dat opgevoed werd door een geit.
Zijn wol veranderde in geitenhaar. Daarom mag iedereen
wel vooruit bedenken welke vrouw hij zijn kind laat voeden,
vanwege de grote problemen die daardoor kunnen ontstaan.

De tekenen of een vrouw een jongen draagt

535 Na verloop van tijd wordt de rechter borst groter en
harder dan de linker, wat men goed kan zien
na de tweede maand en al wordt de linker
borst ook groter, nog blijft de rechter al-
tijt het grootst. Daarom, wie dit weet en beide borsten ziet
540 van een vrouw die een kind draagt of een kind
borstvoeding geeft, zal zonder belemmering kunnen zeggen
wat ze draagt of wat ze gebaard heeft. Meestal is het juist
om te oordelen, als de rechter borst de grootste is,
dan is het een jongen, is de linker de grootste, dan is het
545 een meisje. Draagt een vrouw een jongen, dan heeft ze
meer kleur in haar gezicht dan normaal. De huid van
haar gezicht is schoon, zuiver en ziet er aangenaam uit.
Ook zal ze magerder worden dan ze gewend is.
Ze eet en drinkt goed. Ze loopt makkelijk en
550 haar voeten zien eruit zoals normaal. De buik krijgt een
ronde vorm en is hard als je die aanraakt, door kleine

¹⁵⁶ M is een initiaal van twee regels hoog.

sake en wertse niet lichtelic *verstoort*. Dach *ende*
 nacht ghevoeltse ghemeenlick beroerte van der
 vrucht in haren lichaem *ende* ist dat die persone ge-
 555 voelt meestdeel in die slincker side, ten is *niet van*
 so goeder complexien als in der rechter side.
 Item, solange als een knechtken oft mees-
 ken noch maecht zijn, so is dat puntken vander neu-
 sen gheheel *ende* onghespleten, mer als si gecorrum-
 560 peert zijn, so gevoelt men dat het gedeilt is in tweeën.

Die tekenen dat een vrouwe ontfanghen
 heeft een meesken.

Die¹ slincke of
 luchter bur-
 565 ste wert gro-
 ter, volder
ende harder dan
 die rechtere.
 Nochtans blijft se sacht als een
 570 jonge van een osse, in 't aentas-
 ten hebbende *sommighe* stucx-
 kens van herdicheden allen-
 telken comende *ende* na die der-
 de maent haren buick wert
 575 meer in 't lanck dan in 't ronde
ende wert weenich hert *ende* ut-
 gestrect. In 't aensicht wert se
 wat gheplect *ende* haer lichaem becomet *ende*
 weert al bleeck, *ten* quame bi een ander acciden-
 580 te *ende* herde oft sware toevallen.

dingen wordt ze niet snel verstoord. Dag en
 nacht voelt ze gewoonlijk het bewegen van het
 kind in haar lichaam. Voelt die persoon
 555 de meeste beweging in haar linkerzij, dan is het kind niet van
 zo'n goed karakter als in de rechterzij.
 Idem, zolang als een jongen of meis-
 je maagd is, dan is het puntje van de neus
 heel en ongespleten, maar als ze ont-
 560 maagd zijn, dan voelt men dat het in tweeën gedeeld is.

De tekenen dat een vrouw
 een meisje ontvangen heeft.

De linker
 borst
 565 wordt gro-
 ter, voller
 en harder dan
 de rechter.
 Verder blijft ze zacht zoals een
 570 jong van een os in het aanra-
 ken aanvoelt. Ze heeft wat
 harde plekken in haar buik die steeds
 weer terugkomen en na de der-
 de maand, wordt haar buik
 575 meer langer dan ronder
 en wordt nog maar heel weinig hard en uit-
 stekend. In het gezicht wordt ze
 wat gevlekt en haar lichaam krijgt
 een bleke kleur. In een ander geval
 580 komen zeer sterke en zware toevallen voor.

Ende ooc wert se vetter *in* haer vleesch *dan* se plach
te sijn *ende* si wert haest cranck *van* lichten werck
ende van luttel weechs te gaen. Altijt ghevoelt se
haer swaer. Si en heeft gheenen goeden appetijt
585 om eeten. Si is crancker, bloeder *ende* lichtelij-
ker *vervaert dan* si plach. Haren asem wert corter.
Haer natuere wert gheringe *verstoort van* *contra-*
rie spise. Si heeft een swaer dracht te rekenen
bi dat draghen *van* dat knechtken. *Ende* ist dat si *ont-*
590 *fanghen* heeft in de rechter side (dat selden ghe-
beurt) dat meesken sal sijn *van* te beter *complexie*
ende de moeder sal hair ooc te beter hebben. Selden
heft se veel ghevoelens in haren buick..

595 Die bethoonlike tekenen oft een vrouwe
een meesken of een knechtken draecht.

600 **EE**¹⁵⁷ vrouwe die weeten wil dit voorscreven,
Men sal die handen eerst schoon wasschen
ende dan sal men melcken dat melck *vander* vrouwen
in die *hant ende dan* beide palmen *van* den handen
te samen ghedruct *ende dan* doet die handen *weder*
van een *ende* besiet die dispositie *van* dat melck,
want is die substancie des melcx dicke *ende niet* wa-
605 *terachtich*, dat is een *teken van* een knechtken
ende waterachtich ende niet lijmachtich, dat is een
teken van een meesken. Noch een *ander* maniere.
Men sal dat melck op eenen spigel melcken en
Laten *t* droghen in de sonne *ende* is *dan* dat melck
ghedroget in een ronthet ghelijc een perle, dat
is een *teken van* een knechtken. Mer ist melc ut-
610 ghespreit in die side *ende* so ghedroecht, dat 's een

Ook wordt ze dikker dan ze gewend
is. Ze wordt snel ziek van licht werk
en van maar kleine wandelingen. Altijd voelt ze zich
slecht. Ze heeft niet veel zin
585 in eten. Ze is zieker, blozender, en snel-
ler angstig dan normaal. Ze wordt kortademig.
Haar gesteldheid wordt sneller verstoord door verschillend
voedsel. Zij heeft een zware zwangerschap, vergeleken
bij de zwangerschap van een jongen. Is het zo dat zij
590 kind ontvangen heeft in de rechterzijde (wat zelden ge-
eurt) dan zal dat meisje een betere ?complexie? hebben
en de moeder zal zich ook beter voelen. Zelden
heeft ze veel gevoel in haar buik.

595 De kenmerken waaraan men kan zien of een vrouw
een meisje of een jongen draagt.

600 Een vrouw die datgene wil weten wat hiervoor beschreven
is, moet eerst haar handen wassen
en dan de melk van de vrouwen melken
in haar hand en dan beide palmen van de handen
605 samendrukken en dan de handen weer
van elkaar doen en de toestand van de melk bekijken.
Is de melk dik en niet wa-
terachtig, dan is dat een teken van een jongen.
Is het waterachtig en niet lijmachtig, dan is dat
610 een teken van een meisje. Er is nog een andere manier.
Men zal de moedermelk op een spiegel melken en
laten drogen in de zon en is de melk dan
in een ronde vorm opgedroogd, net als een parel, dan is dat
een teken van een jongen, maar is de melk uit-
gespreid naar de zijkanten en zo opgedroogd, dan is dat een

¹⁵⁷ E is een initiaal van twee regels hoog.

teken van een meesken. In die const der hant
is dit te weeten. Laet sien in beide handen van
een bevruchte vrouwe ende siet na haer monstrum.
Is dat monstrum in die rechte hant, so is 't een knecht-
615 ken, is 't in die slincke hant, so is 't een meesken.

Van die tekenen der complexien bi die ver-
we in dat aensicht der vrouwen

MAer¹⁵⁸ eer ick come tot den complexien, so suldet ghi
weten, dat ghi principalic schuwen moet
620 te ontmoeten oft geselschap te hebben met eenen
ongeluckighen persone, duerdat werck ende na-
tuere van boven, als van personen die eenige leden
ontbreken oft gebreck hebben in eenige leden uter
625 natueren, als een oghe, een hant, oft ander leden
ende dese souden grote schade doen, dwelc den men-
schen verborgen is ende elc soude hem beter wachten
voor sinen openbaer viant, dan voor eenen onghe-
luckighen, want de een is secreet, dat ander openbaer.

Die witte verwe in 't aensicht ofte
630 bruin verwe gemenghelt ut der witheit ende gheel-
heit, oft verwe als die Gipteners hebben, oft loo-
achtichtighe verwe betekenen natuerlick een
coude complexie. Rode verwe oft ruiffe int aen-
sicht met veel stripen betekent een heete complexie.

635 Witte verwe in 't aensicht met subtylheit oft hi half
sieck ware ghemengelt met rootheit, betekent een
getemperde complexie. Een bruin verwe int aen-
sicht betekent een goede complexie. Die vael ofte
640 livide verwe in 't vel in die nagelen beteikent een
quade ende coude complexie. (D)

teken van een meisje. Over de kunst van het handlezen is
het volgende goed om te weten. Bekijk beide handen van
een zwangere vrouw en kijk naar haar menstruatievocht. Is
het menstruatievocht in de rechterhand dan is het
615 een jongen, is het in de linkerhand dan is het een meisje.

Over de tekenen van de complexiën van de gezichts-
kleur van de vrouwen.

Maar voordat ik kom tot de complexiën, moet
je weten dat je vooral je ervan moet weerhouden om te gaan
620 met een ongelukkig persoon of zo iemand te ontmoeten,
vanwege de werking van het bovennatuurlijke, bijvoorbeeld
personen die enkele ledematen missen of een gebrek
hebben in enkele van hun ledematen vanafde geboorte,
zoals een oog, een hand of andere ledematen.

625 Deze personen zouden grote schade kunnen toebrengen,
die voor de mensen onzichtbaar is. Ieder mens zou beter
een openlijk zichtbare vijand kunnen opwachten, dan een
ongelukkige, want de laatste is niet direct te herkennen en
de andere wel.

630 De witte kleur in het gezicht of
bruine kleur vermengt met een witte kleur en een gele
kleur, of een kleur zoals de Egyptenaren hebben, of een
loodachtige kleur betekenen natuurlijk een
koud karakter. Een rode kleur of rimpels in het ge-
zicht met veel lijnen betekent een heet karakter.

635 Een witte gezichtskleur met fijne gelaatstrekken alsof zij wat
ziek is, gemengd met een rode kleur, betekent een
gematigd karakter. Een bruine kleur in het
gezicht betekent een goed karakter. De vaele of
640 gele kleur van de huid en de nagels betekent een
slecht en koud karakter.

¹⁵⁸ M is een initiaal van twee regels hoog.

Om te *kennen* die *complexie* bi die *verwe* in 't vel.

645 **DAt**¹⁵⁹ *lichaem* der vrouwen dat wit is in 't vel of
huit en dorre in 't vleesch, die wat of veel
roder *verwen* heeft op plaetsen daer si behoren
te sijn, *betekent* dat die rode colera in hem domi-
neert. D'*lichaem* dat in 't vel wit is ende in 't vleesch
vet ende redelic geverwet, *betekent* dat daer domi-
neert de *sanguijn complexie* met *melancolica*.
Een *smael lichaem* ende *mager* *betekent* dat daer
650 domineer die rode Ccolera. Dat *lichaem* dat mid-
delbaer is *tusschen* vet en *mager* ende *tusscen* wit
en bruin daer regeert *Sanguijn complexie* met
flegma met een luttel van *melancolica*. Dat *lichaem*
dat men in 't aentasten gevoelt seer heet, *betekent* een
655 heete *complexie*. Dat *lichaem* dat in 't ghevoelen is meer
coudt dan warm, *beteikent* een coude *complexie*.
Dat *lichaem* dat men gevoelt scherp en hardt, *bete-*
kent een droghe *complexie*. Dat *lichaem* dat lichteliken
sweet *betekent* een goede *complexie*. Dat *lichaem*
660 dat selden sweet *betekent* een coude *complexie*. Dat li-
chaem dat subtiyl ende licht in 't gaen is, *betekent* een
goede *complexie*. Dat *lichaem* dat traech ende swaer in 't
gaen is, *betekent* een quade *complexie*.

665 Van die *complexie* van *sanguieus*
ende die tekenen om te weeten wan-
neer een persoen te veel bloets
heeft of wanneer hi te veel
heeft van die *sanguijn*
complexie.

Om het karakter te kunnen herkennen aan de kleur van de huid.

645 Het lichaam van een vrouw met
een witte huid die is uitgedroogd en die iets of veel
rode kleur heeft op de plaatsen waar dat zo hoort
te zijn, *betekent* dat de rode colera in haar domi-
neert. Het lichaam met een witte huid welke
dik is en redelijk gekleurd, *betekent* dat daarin
het *sanguinische* karakter met de *melancholica* domineert.
Een smal en mager lichaam *betekent* dat daar
650 in de rode gal overheerst. Het lichaam dat tussen
dik en mager in zit en tussen wit
en bruin, daar overheerst het *sanguinische* karakter met
flegmatiek, met een beetje *melancholiek*. Het lichaam
dat in het aanraken heel heet aanvoelt, heeft een
655 heet karakter. Het lichaam dat in het voelen meer
koud dan warm is, heeft een koud karakter.
Het lichaam dat ruw en hard aanvoelt, heeft
een droog karakter. Het lichaam dat snel
zweet, *betekent* een goed karakter. Het lichaam
660 dat zelden zweet *betekent* een koud karakter. Het li-
chaam dat zachtzinnig is en gemakkelijk beweegt, *betekent*
een goed karakter. Het lichaam dat traag en moeilijk be-
weegt, *betekent* een slecht karakter.

665 Over het karakter van de *sanguinicus*
en de tekenen waaraan men kan zien wan-
neer een persoon te veel bloed
heeft of wanneer hij te veel
heeft van het *sanguinische*
karakter.

¹⁵⁹ D is een initiaal van twee regels hoog.

670 Die lichamen van
warmer ende heter com-
plexien wassen haest
op ende wel. Die aderen
verthoonen hem in haer
675 plaetzen ende heeft een
vrijen en vasten asem, een
stercke grove stemwe.
Hi heeft veel haers
op 't hoofd ende op an-
680 der ghewoenlike plaet-
sen, welcke haren zijn
een deel grof ende
half bruin gheelu,
dat van groter hitten
685 der herten comt.

Die tekenen om te weten oft een persoon
te veel bloets oft sanguis heeft.

Als hi te veel bloets heeft, dat mach een mercken.
Dan crijcht hi dat crausele over al zijn lijf ende
690 principalic aen die armen. In 't aensicht te veel ro-
dicheden ende hi smaect dan meer suetheit in den mont
dan hi plach. Hi gecrijcht veel bladerkens in den mont
ende aen sijn lippen. Hi ghevoelt in die burste
sommige hitte diemen carbonckel heet, waer-
695 bi een persoon 't si man oft vrouwe verliest zijn
eeten, sinen slaep ende hi lidet seer veel onrusten.

670 De lichamen met
een warme en hete com-
plexie groeien snel
en goed. De aderen
zijn goed
675 zichtbaar. Ze hebben
een vrije en vaste adem en een
sterke, grove stem.
Hij heeft veel haar
op het hoofd en op an-
680 dere, gebruikelijke plaat-
sen, waarvan
een deel grof is en
half bruin, half geel,
wat door de grote hitte
685 van het hart komt.

De tekenen waardoor men kan weten of een persoon
teveel bloed of sanguine heeft.

Als hij teveel bloed heeft, dan is dat een teken.
Dan krijgt hij huiduitslag over zijn hele lijf en
690 voornamelijk aan zijn armen, in het gezicht te veel rood-
heid en hij proeft dan meer zoetigheid in de mond
dan normaal. Hij krijgt veel blaren in zijn mond
en aan zijn lippen. Hij voelt in de borst
hitte die zweren worden genoemd, waar-
695 bij een mens, hetzij een man of vrouw, zijn
eetlust en zijn slaep verliest en erg onrustig is.

Rode urine *ende* wat dicke, dat lichaem wort vet.
Goede dinghen smaken *hem* wel in 't eeten, waer-
duer hi crijcht appetijt, weict *ende* doet wel ut.

700 Van de complexie co-
lera *ende* die tekenen
als een te veel van co-
lera heeft.

705 **V**An¹ drogher com-
plexien zijn ghe-
meenlic colerici dro-
ge *ende* hart in 't aentas-
ten, mager van vleesch,
in den arbeit sterck
710 *ende* geduerich. Si ee-
ten gheern *ende* bequa-
melic. Haer junctueren

ende gebeenten staen open-

715 baer dat *men* se wel sien mach. dat haer van den hoof-
de *ende* ander haren sijn grof, hert *ende* croes..

Als daer te veel colera is, dan comt int aen-
sicht die citrine verwe met bitterheit in den mont,
scherpheit in de kele, groten dorst, luttel speecsels,
die tonge droech *ende* scherp, dicwil pijn in 't hooft,
720 eenen drogen mont, cranck appetijt. spuwen gruen din-
gen met grote bitterheit *ende* die camerganck is
droge, hert *ende* luttel gelijk oft verbrant ware,
stinckende *ende* met groter perssinge in 't utdrucken,
luttel slapen, magher van vleesch, die verwe vie-
725 rich *ende* claer, onghestantich van herten tot allen.

Rode en dikke urine betekent dat het lichaam dik wordt. Goede
dingen smaken hem goed bij het eten, waardoor hij honger krijgt,
zijn lichaamsvocht aanvult en goed zijn darmen ledigt.

700 Over het karakter co-
lera en de tekenen
als een persoon te veel van het co-
lerische karakter heeft.

705 Vanwege hun droge ka-
rakter zijn colerici ge-
woonlijk droog
en hard in het aanra-
ken, mager
en in het werken sterk
710 en doortastend. Ze e-
ten graag en goed.

Hun gewrichten
en botten zijn voor iedereen
goed zichtbaar. Het hoofdhaar
715 en het andere haar is grof, stug en kroezig.

Als er teveel colera is, dan krijgt het ge-
zicht een citroengele kleur en komt er een bittere smaak in
de mond en een scherp gevoel in de keel en heeft men grote
dorst, weinig speeksel, een droge en scherpe tong,
720 vaak hoofdpijn, een droge mond en een slechte eetlust. Men
spuugt groene en bittere dingen en de stoelgang is droog,
hard en weinig, alsof het verbrand is,
stinkend en het uitdrukken gaat met veel persen gepaard.
Men kan slecht slapen, heeft een mager lichaam, een vurige
725 en heldere kleur en is onbetrouwbaar van hart bij iedereen.

Die tekenen van cou-
der complexien, als melan-
colici.

730 **L**Ancsaem¹ was-
en die lichamen.
Die aderen thoonen hem
seer groot ende open-
baer. Den azem cranck
cleen ende heel verborghen.
735 Die stemme in 't horen is
subtijn cleen en scherp.
In 't converseren bi man-
nen zijn se cranck ende lut-
tel begheeren se, wee-
740 nich eeten se, qualic

verteirensse haer spise. Si zijn wit of rootachtich in
haer vel. Si hebben wijt ende lanck haer, weder si
zijn swart oft wit. Si zijn subtijn en sacht. Si zijn lich-
telic vervaert ende si zijn cranck in 't arbeiden.

745 Als te veel melancolien in den mensche is, so
comt hem veel hitten in die maghe, een hittich ende
een honts appetijt, een deeluwe verwe in 't aen-
sicht. Zijn urijne swert met wat roots, decline-
rende tot gruenheit of bleeckheit. Dat lichaem is cout
750 in 't ghevoelen. Hi is bot ende plomp in sijn wercken.
Sijn voeten zijn seer coudt. Hi heeft een herte vol
Suspicien, met bedrueten ende droeven gepeisen, licht-
elic gram, niet milt mer houdende, gheern be-
geert te zijn alleen ende in eenicheden ende is van luttel
755 eetens ende drincken door die coude natuere.

De tekenen van kou-
de karakters zoals melan-
colici.

730 Langzaam groeien
hun lichamen.
De aderen zijn
zeer groot en duidelijk
te zien. De adem is slecht,
gering en slecht te horen.
735 De stem klinkt
zacht, licht en scherp.
In het praten met man-
nen zijn ze zwak en wei-
nig begeren ze. Ze
740 eten weinig. Slecht
verteren ze hun voedsel. Ze zijn wit of roodachtig
van huidskleur. Ze hebben veel en lang haar, of ze nu
zwart zijn of wit. Ze zijn fijnzinnig en zacht. Ze zijn
snel angstig en zwak in hun werk.
745 Als er teveel melancholica in een mens is, dan krijgt
deze veel hitte in de maag, een hete
en gierige eetlust en een gele kleur in het ge-
zicht. Zijn urine is zwart met wat rood, afzwak-
kend tot groen of bleek. Het lichaam is koud
750 in het aanraken. Hij is bot en onkundig in zijn handelen.
Zijn voeten zijn heel koud. Hij heeft een hart vol
achterdocht, met bedruete en droevige gedachten. Hij wordt
gemakkelijk boos en blijft niet meer mild. Hij verlangt ernaar
alleen en eenzaam te zijn en eet en drinkt
755 weinig door het koude karakter.

Van die vochte complexie flegma ende van den tekenen als si te veel is.

- 760 **V**Ochte¹ lichamen van natueren zijn sacht in haer vleesch ende licht ende die junctueren ende ghebeenten zijn bedect met vleesch ende hebben luttel sterckheit, daerom moghen si niet dueren in den arbeit
- 770 Si zijn bevreest ende bloede van herten. Si slapen qualic ende zijn dicwil beweecht tot oncuiseheit. Si zijn ooc naect en bloot van hare. Haer oghen tranen gemeenlic. Haer haren op 't hooft zijn lanc ende subtyl. Si sijn van goeder verstande om te worden gheleert.
- 775 Als een te veel heeft van flegma dan comt hem veel speecsel in den mont, als dat dan wit is ende vloeierende, dan is 't goet. Is dat speecsel lijmachtich dan is 't quaet. Hi heeft luttel dorst, eenen vochten mont, een sachte kele ende tonghe. Selden drinct hi dan over maeltijt snoenens ende des avonts. Die urijne is wit. Hi is traech in 't gaen, cranck in 't werc. Veel vochticheit heeft hi in die nase. Die oghen slaperich ende swaer. Den slaep is lanck. Dat vleesch is alomme in 't tasten weeck ende slap. Een cranck appetijt
- 785

Over het vochtige karakter flegma en de tekenen als daar te veel van is.

- 760 Vochtige lichamen zijn van nature zacht en licht en de gewrichten en de botten zijn bedect met vel en zijn niet erg sterk, waardoor ze niet te lang kunnen werken.
- 770 Ze zijn angstig en lafhartig. Ze slapen slecht en zijn vaak wellustig. Ze zijn ook kaal en hebben verder ook weinig haar. Hun ogen tranen over het algemeen vaak. Hun hoofdharen zijn lang en dun. Ze hebben het juiste verstand om geleerd te worden.
- 775 Als iemand teveel heeft van flegma, dan krijgt hij veel speeksel in de mond. Als dat wit is en vloeibaar, dan is het goed. Is dat speeksel lijmachtich, dan is het slecht. Hij heeft weinig dorst, een vochtige mond en een zachte keel en tong. Zelden drinkt hij, behalve tijdens de maaltijd tussen de middag en 's avonds. De urine is wit. Hij loopt langzaam en is zwak in zijn werk. Hij heeft veel vocht in de neus. De ogen zijn slaperich en zwaar. Hij slaapt lang. Het lichaam voelt rondom bij het aanraken zacht en slap. Hij heeft
- 785

een *lancsaem verduwinge*. In 't aensicht witte verwe sonder eenich root. Den *camerganck* is weeck met weenich *stinckens*. In 't *leeren* is hi ghenoech van *gooven verstande*. Die *oghen tranen* dicwil *ende gemeenlic wassen geringe haer nagelen ende haer..*

790

De tekenen dat een *vervult* is met *quaden humoren*.

Tekenen¹⁶⁰ van vervultheit der quader humoren, daer *sieten af genereren sijn dese*: te veel *rootheit* in 't *aensicht*, *bleecheit* in 't *vel ende in die nagelen*, *dagelicsce utreckinge der armen* voor dat *aensicht*,

795

¹⁶⁰ T is een initiaal van twee regels hoog.

een *trage spijsvertering*. In het *gezicht* heeft hij een *witte kleur* zonder een beetje *rode kleur*. De *stoelgang* is *zacht* en *zonder veel stinkends*. Hij heeft *voldoende verstand* om te *leren*. De *ogen tranen* vaak en in 't algemeen *groeien hun nagels en haren slecht*.

790

De tekenen dat iemand een *overvloed* heeft van *slechte lichaamssappen*.

Tekenen van overvloed van slechte lichaamssappen, waar *ziekten door kunnen worden veroorzaakt*, *sijn de volgende*: te veel *rode kleur* in het *gezicht*, een *bleke huid* en *bleke nagels*, *dagelijcke uitrekken van de armen* voor het *gezicht* langs,

795

800 veel geewinghen, dicwil niesen, swarich slapen, volheit der aderen, dat bloeien uter nasen lichtelic, dicwil pijn in 't voorhoofd, die pijpinge der ooren, de tranninge der ooghen, die jeuckinge der oghen, die traechheit des lichaems tot gaen oft wercken, die grootheit van den pols, de weecheit in den buick, die onclaer urine, gheenen appetijt om eeten ende crancheit in den ghehelen persone...

805 Die tekenen der ghesontheit ende ghempertheit des lichaems..

810 Die¹⁶¹ wel eeten ende drincken na bequaemheit der natueren ende wel verteiren na goeder disposicien. In goeden dinghen hebben si goeden smaeck. Si zijn hongerich tot haer bequaem huere. Si verblijden hem met denghenen die vrolic sijn. Si slapen wel. In haren droomen dunct hem al lichtheit ende ander dinghen die vrolick sijn. Lichtverdich gaen si overwech. Gheringe sweeten si. Selden niesen si. Si zijn middel-

815 baer vet. In 't aensicht hebben si goede verwe. In 't aentasten zijn si warm. Ooc hebben si hare vijf sinnen wel om te gebruycken na die bequemheit ende des tijt.

825 Van die tekenen der onghesontheit. ende onghetempertheit.

800 veel gapen, vaak niesen, zwaar slapen, volle aderen, vaak bloedneuzen, vaak pijn in het voorhoofd, piepende oren, trannende ogen, jeukende ogen, traagheid van het lichaam bij het lopen of het werken, een hoge polsslag, een zachte buik, troebele urine, geen eetlust en zwakte in de hele persoon.

805 De tekenen van gezondheid en gematigheid van het lichaam.

810 Degenen die goed eten en drinken, passend bij hun natuur en dat goed verteren, hebben een goede smaak voor de juiste dingen. Ze zijn hongerig op het goede moment. Ze worden blij door mensen die vrolijk zijn. Ze slapen goed. In hun dromen behagen ze zich met lichtzinnigheid en andere dingen die vrolijk zijn. Vluchtig zijn ze in de omgang. Ze zweten weinig. Ze niezen zelden. Ze zijn vrij

815 dik. In het gezicht hebben zij een goede kleur. Ze voelen warm aan.

820 Ook hebben ze een goede beheersing van hun vijf zintuigen, te gebruiken naar geschiktheid en tijd.

825 Over de tekenen van ongezondheid en een slechte vochtmenging.

¹⁶¹ D is een initiaal van twee regels hoog.

Die¹⁶² lichamen d(i)e onghetempert
 zijn ende qualic ghesont, die sijn
 den ghesonden lichamen geheel
 830 contrarie ende onghelijc, want si
 moghen qualic eeten ende luttel
 vraghen si na drincken. Si en
 verteiren die spise niet. Si en hebben gheenen
 smaeck in eenighen dinghen op haer bequaem
 835 huere. Si en sijn metten verbliden niet vrolick.
 mer si bliven altijd bedroeft. Si slapen qualick.
 Si sijn swaer in haer gaen. Si sweeten selden.
 Si niesen veel. Si sijn swaer ende recken hem dic-
 wil metten armen die uitstekende van onlust.
 840 Si sijn bleeck in 't aensicht oft si hebben te veel
 verwen. Si en moghen niet langhe ghedueren
 in den arbeit. Si sijn verghetelachtich ende ge-
 ringhe vergheten si een dinck. Si spuwen veel
 speecsels. ende hebben veel vochticheden in haer
 845 nase. Si sijn traech tot allen dinghen. Si heb-
 ben dicwil lopende ende tranende oghen.

Om die kennisse te heb-
 ben wanneer iemant
 van desen humoren
 850 een te veel heeft,
 hoe hi weeten sal
 bi sinen dro-
 men wat hu-
 mor in
 855 E hem
 meestendeel domineert..

De lichamen die een slechte vochtafvoer
 hebben en niet erg gezond zijn, die zijn
 totaal verschillend van
 830 de gezonde lichamen, want die mensen
 eten slecht en vragen
 zelden om drinken. Zij
 verteren het eten niet. Ze hebben geen
 zin in iets op het geschikte
 835 moment. Zij worden door blijde mensen niet vrolijk,
 maar ze blijven altijd bedroefd. Ze slapen slecht.
 Ze lopen zwaar. Ze zweten zelden.
 Ze niezen veel. Ze zijn zwaar en rekken vaak
 met hun armen, die ze uitsteken van onlust.
 840 Ze zijn bleek in het gezicht of hebben teveel
 kleur. Ze kunnen het werken niet
 lang volhouden. Ze vergeten ge-
 makkelijk iets. Ze hebben veel
 speeksel en hebben veel vocht in hun
 845 neus. Ze hebben vaak
 tranende ogen.

Om de kennis te be-
 zitten of iemand
 van deze lichaamssappen
 850 teveel heeft,
 om te weten,
 door zijn dro-
 men, welk ka-
 rakter meestal in
 855 hem
 overheerst.

¹⁶² D is een initiaal van zes regels hoog.

ALs¹⁶³ dat bloet oft sanguis meest
domineert, dan droomt den persone
dat hi siet rode verwe, oft root
860 scharlaken, root siden laken, moor-
besien, rode rosen, bloet gestort,
bruiloften maken, eten suete spise
ende smakende dinghen, dat men wint ghevoelt,
coppen setten, te sien bloedich vleesch en meer
865 ander rode dinghen der gheliken.

Die tekenen der dromen als de rode
colera domineert

Als die colera domineert, soe droomt hem
te sien leuende colen, barnende vuer, gloeien-

Als het bloed of sanguis het meeste
overheerst, dan droomt de mens
dat hij rode kleur of fijne
860 rode stoffen ziet of rode zijden lakens, of moor-
bessen, of rode rozen, of bloedvlekken,
of hij droomt over bruiloften houden, zoet voedsel eten
en smakelijke dinghen, of dat men wind voelt,
over onthoofden, over het zien van bloederig vleesch en meer
865 andere, rode dinghen.

De tekenen van dromen als de rode
gal overheerst.

Als de rode gal overheerst, dan droomt hij
dat hij glimmende kolen ziet en brandend vuur, gloeiende

---

¹⁶³ A is een initiaal van zes regels hoog.

870 de colen, voncken van vuer, een wassen kersse, blixemdonder, vechten, een strijdt, slaen, gherust maken, lattoen, coper, kijvinge met woorden, gout, blondt haer, bitter dinghen eeten.

875 Die dromen als flegma domineert meest in den persone.

880 Als flegma domineert, so droomt hem te sien reghen, water, fonteinen, die zee, eenen boornput, een vischwijer, een vischnette, een schip varen, lijnen laken, sien wasschen als die handen, doeck, hemden, sien witte verwe, kerssen, calck, kese, vallen in 't water, tranen, speecsel, urijne, sirope, waterputten, looghe, swemmen, 't haer wasschen, den reghen druppen van den daken der huisen ende meer dergeliken.

885 Die dromen als die melancolica complexie meest regneert ende domineert in eenen persone

890 Als die melancolica complexie domineert, so droomt hem te sien swarte oft bruin verwe, als roock, duisternis, graven der dooden, eenen siecken, den doothoek int gasthuis, een dode prijke, anxt, bevreestheit, droefheit, onmachticheit, sitten ghebonden in een kercker oft ghevangen, den duvel ghedoot, een cleedt dat beslijct is ende dergeliken meer ander dinghen.

870 kolen, vuurvonken, wassen kaarsen, donderende bliksem, vechten, een strijd, slaen, opschudding veroorzaken, messing, koper, woordgevechten, goud, blond haar en bitter voedsel.

875 De dingen die men droomt als flegma het meest overheerst in een persoon.

880 Als flegma overheerst, dan droomt men over het zien van: regen, water, fonteinen, de zee, een waterbron, een visvijver, een visnet, een varend schip, linnen lakens en handen, doeken en hemden wassen. Ze zien witte kleur, kerssen, kalk, kaas, vallen in het water, tranen, speeksel, urine, siroop, waterputten, loogkruid, zwemmen, haren wassen, de regen druppen van de daken van de huizen en meer dergelijks.

885 De dingen die men droomt als het melancholische karakter het meest overheerst en domineert in een persoon.

890 Als de melancholica overheerst, dan droomt men dat men zwarte of bruine kleur ziet, zoals roock, duisternis, graven van doden, een zieke, de doodhoek in het ziekenhuis, een dode, angst, vrees, verdriet, onmacht, vastgebonden of gevangen zitten in een kerker, het doden van de duivel, een vies kleed en meer van zulke dinghen.

900 **ALs¹** iemant heeft
de heete *complexie*,
soe droomt hem te sien
stoven, baden, in de son-
ne staen, gaen deur 't vuer,
dat hi hem seer doet bi
eenich vier oft heet ise-
re of met ander heten dingen.

905 Die dromen bete-
kenende een vochte *com-
plexie*.

Als men is van voch-
ter *complexien*, so droomt
hem te sien, dat hi sachte

910 lichte en teeder dingen aentast, te eeten versch
broot, te drincken van ghesoden bier en broot,
te pissen, water aen te tasten ende so meer ander.

Die dromen betekenende een
droghe complexie.

915 Als men van drogher *complexien* is, so droomt
hem dat hi vliecht, dat hi eenich licht dinck van-
ghet, die voghelen vliegghen, de bladeren rueren
op die bomen. Hi siet ledere om te climmen om-
hoghe, barghen, toornen, eenich dinghen ut pers-
sen, distilieren ende dergeliken meer dinghen.

Die dromen betekenende dat een vol
is van humoren

Als dat lichaem vol is van humoren, dan dro-
met hem dat hi van iemant beswaert is ende

900 Als iemand een
heet karakter heeft.
Dan droomt hij over
warme baden, in bad gaan, in de zon
staan en door het vuur gaan,
dat hij zich zeer doet door
een vuur of heet ij-
zer of door andere hete dingen.

905 De dromen die bete-
kenen dat men een vochtig ka-
rakter heeft.

910 Als men een voch-
tig karakter heeft, dan droomt
hij dat hij ziet, dat hij zachte,
lichte en tedere dingen aanraakt, vers brood
eet, gekookt bier met brood eet,
dat hij plast, water aantast en meer andere dingen.

De dromen die bete-
kenen dat men een droog karakter heeft.

915 Als men een droog karakter heeft, dan droomt men
dat hij vliegt, dat hij een of ander licht ding vangt,
dat vogels vliegen, dat de bladeren bewegen
aan de bomen. Hij ziet ladders om om-
hoog te klimmen of bergen, torens, dingen uit per-
sen, druppelen en meer dergelijke dingen.

Die dromen die betekenen dat iemand vol
is van lichaamssappen

Als het lichaam vol is van lichaamssappen, dan droomt
hij dat hij door iemand in moeilijkheden is gebracht en

925 overlust met sinen wille, oft met cracht als te willen gaen, mer hi en mach, oft hi wil hem selven opheffen, mer hi en can ut onmachticheit.

930 Die droomen betekende dat die quade humoren seer in een persone domineren.

Dan droomt hem te ghaen in vuile dreckige stinckende plaetsen ende dat hi lijm oft leem aentast, oft eenen droghen menschen dreck, oft menstruum, oft ander vuil ende onclae dinghen.

935 Van de complexie der beesten ende van haren lymaten ende vleesch ende wattet ghesontste is den mensche.

925 gekweld wordt door zijn gemoed, of met kracht, als hij wil gaan maar hij kan het niet, of hij wil zichzelf opbeuren, maar hij kan het niet uit machteloosheid.

930 De dromen die betekenen dat de slechte lichaamssappen sterk in een persoon overheersen.

Dan droomt hij dat hij loopt op vuile, drekkerige, stinkende plekken en dat hij lijm of leem aanraakt of droge, menselijke uitwerpselen, of menstruatievocht, of andere vuile, onzuivere dingen.

935 Over het karakter van beesten en hun ledematenen hun lichamen en wat daarvan het gezondste is voor mensen.

Dat¹⁶⁴ herte is dat heetste *van allen leeden des*
 Lichaems, waerduer *dat alle d'ander leeden*
 werm ende heet werden. Die herssenen *sijn van*
 940 *allen anderen leeden die vochtste ende coudtste.* Aldus,
 in *contrarie van der hitten der herten*, dat een tempert
 dat *ander*. Dat vet is natuerlick *couder ende dro-*
 gher duer een *gecoageleerde vochticheit*. Die
 945 *beenderen* *sijn natuerlic heet en droghe.* Dat
 march is *naturlic heet en vocht*. Alle *ade-*
ren, *zeenuen*, *vlieskens*, *cartillago*, *wiltwassch*, *ven-*
ternus is al *van couder ende droger natueren*, min dan
 die *beenders*. Alle *leeden die melck gheven* *sijn van*
 950 *vochter ende couder natueren*, als die *mammen*
 Dat *vleesch* (na die *disposicie des lidts dat aen 't*
beest staet) is meer oft min heet, nochtans alle
 versch *vleesch ongesouten* is heet *ende vocht*, mer
 't *ghesouten vlee(sc)h* is heet *ende droghe ende vleesch*
 955 *tusschen beiden vet en magher*, dat 's *getempert*
 in alle *sijn qualiteit*. Daeromme *mager vleesch*
maect vetticheit ende vet vleesch maect magherheit

960 Dat *vleesch van een ghe-*
lubt vercken, *van een jonck*
gheitken, *van eenen lam-*
meken, *van een calf*, *van*
hinnen, *van kiecken*.
van cappunen, dit is al *goet*
ende looflijc omdat het goet

te *verduwen* is ende het *maect goet bloet*.
 965 Die *botere* is *goet ende ghesont*. Dat *melck* is
 meer *quaet dan goet*, mer in *den somer* is 't *beter*.

Het hart is het heetste van alle organen van het
 lichaam, waardoor alle andere organen
 warm en heet worden. De hersenen zijn van
 940 alle andere organen het meest vochtig en het koudst. Aldus,
 in tegenstelling tot de hitte van het hart matigt het ene
 het andere. Het vet is van nature kouder en dro-
 ger door een geklonterde vochtigheid. De
 945 botten zijn van nature heet en droog. Het
 beenmerg is van nature heet en vochtig. Alle *ade-*
ren, *zenuwen*, *vliezen*, *kraakbeenderen*, *wildgroei* en *sla-*
pen zijn van een koud en droog karakter behalve
 de botten. Alle *ledematen die melk geven* *sijn van*
 950 een vochtig en koud karakter, zoals de *borsten*.
 Het vlees (afhankelijk van de toestand van de *ledematen*
 waar het beest op staat) is min of meer heet. Verder is al het
 ongezoeten, verse vlees heet en vochtig, maar
 het gezouten vlees is heet en droog. Het vlees
 955 wat tussen mager en vet in zit, is gematigd
 in alle kwaliteiten. Daarom zorgt mager vlees
 voor dik worden en vet vlees voor mager zijn.
 Het vlees van een *ge-*
castreerd varken, van een *jong*
 960 *geitje*, van een *lam-*
metje, van een *kalf*, van
hennen, van *kuikens* en
 van *gesneden hanen* is allemaal goed
 en aan te raden omdat het goed
 te *verteren* is en goed is voor het *bloed*.
 965 De *boter* is goed en gezond. De *melk* is
 eerder slecht dan goed, maar in de zomer is het beter.

¹⁶⁴ D is een initiaal van twee regels hoog.

Van den voghelen.

Dat vleesch van den vliegende voghelen is beter dan van den ghaenden voghelen.

- 970 Alle vleesch ghebraden aen een spit, oft in een panne, oft anders, dat 's heet en droge, daerom is 't hardt om te *verduwen* ende maect den *persoen* mager.

Van die eyer.

Weecke eier die men *suipen* mach sijn goet ende ghesont ende den doier is beter dan dat witte van den eie. Alle eieren die lanck en scherp sijn in de punten ende einden die genereren dat *manneken* oft haenken ende in contrarie van dien die ronden eieren genereren dat *wijfken* oft *hinneken*.

- 980 Van den keese.

Die kесе, 't si versch oft ghesouten, is quaet in spise ghedaen, nochtans *sueten* kесе is goet gheeten ander spisen int laetste vander maeltijt, want dan so ghenut druct die ander spise in den gront van der maghen ende doet die spijse *verteiren* ende *verduwen*. Alle die leeden van den beesten hoe daer meer zeenuen in sijn, hoe dat si *van na/* tueren *couder* sijn, als die voeten.

985

Over de vogels

Het vlees van vliegende vogels is beter dan dat van lopende vogels.

- 970 Al het gebraden vlees aan een spit of in een pan of iets dergelijks is heet en droog, daarom is het moeilijk om te verteren en maakt het een mens mager.

Over de eieren.

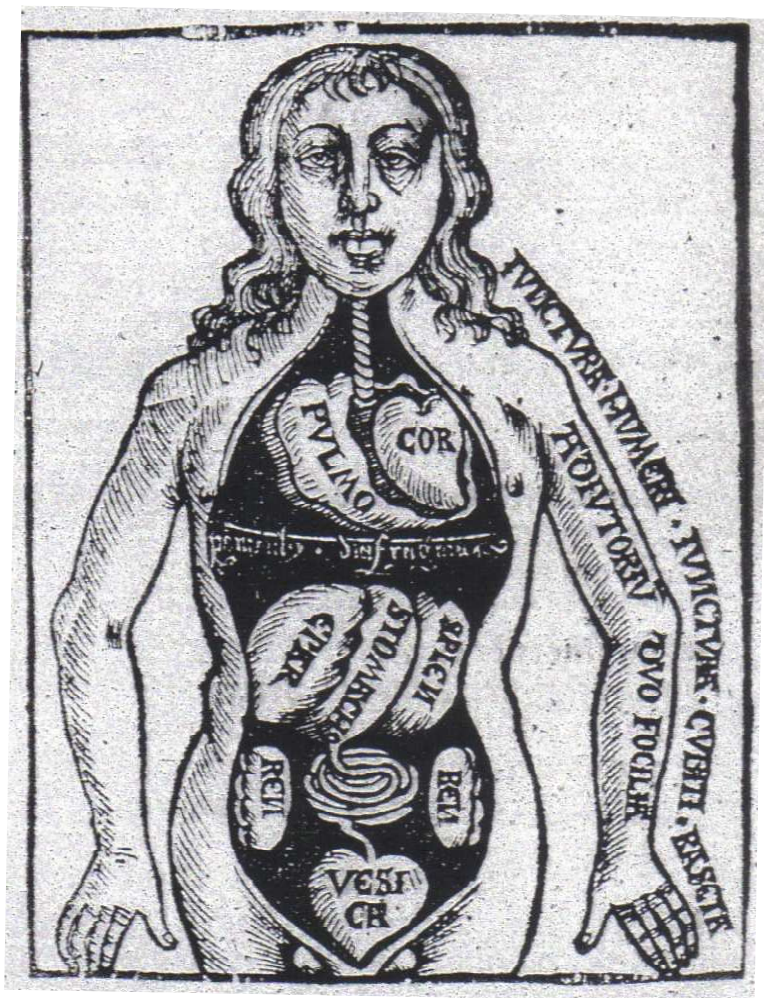
Zachte eieren die men kan opslurpen sijn goed en gezond en de dooier is beter dan het witte van het ei. Alle eieren die lang sijn en een scherpe punt en einde hebben, die legt het *mannetje* of *haantje*, en in tegenstelling tot die eieren, worden de ronden eieren gelegd door het *vrouwtje* of het *hennetje*.

980

Over de kaas

De kaas, hetzij vers of gezouten, is slecht om in het voedsel te doen. Verder is zoete kaas goed om te eten bij ander voedsel aan het einde van de maeltijt, want dan genuttigd, druct het het andere eten naar de bodem van de maag en zorgt het ervoor dat het eten *verteert* en naar beneden gedrukt wordt. Voor alle ledematen van de beesten geldt, hoe meer zenuwen er in zitten, hoe kouder zij van karakter sijn, zoals de voeten.

985

990 Die tekenen der complexien des hoofds
 ende der inwendigher gheesteliker leden,
 als der herssenen, der herten, der longen,
 der maghen ende der cullen.

990 De tekenen van de complexie van het hoofd
 en de inwendige geestelijke lichaamsdelen,
 zoals de hersenen, het hart, de longen,
 de maag en de teelballen.

995 *Cleine¹⁶⁵ ende luttel herssenen sijn
in een klein hoofd ende die veel-
heit ende copiose haren des hoofts
is een groots bescherminghe
voor dat hoofd.*

1000 *Sijn die herssen van heeter
complexien, den persone ghevoelt
men in 't aentasten wel warm. Hi heeft seer veel
haers, mer dat is grof in 't aentasten, sijn ogen
sien bescheidenlic van verre, sijn verwe van sinen
hare blijft langhe in sinen wesen. Selden heeft hi
vochticheit in sijn nase. Selden lopen sijn oghen.*
1005 *Hi is van luttel slaeps ende begeerlic tot allen scho-
nen dinghen. Sijn herte trect tot eedelen dinghen.*

1010 *Is dat brein van vochter complexien, so is de
verwe van sinen haire lichtelic verandert. Hi is in 't
aentasten seer sacht. Hi heeft ooc veel haers. Hi
is ooc luxurios ende dicwil lopen hem sijn oghen ende
gecriget dicwil ander siecten. Hi is cort lijvich ende
heeft veel vochticheden in sijn nase. Sijn stemme
luit wat becommert. Hi heeft dicwijl pijn in 't hoofd.*
1015 *In sinen persone is hi onstarck, lichtelick vervaert,
van cleinen verstande, goedertieren, medelidende
in eens anders quaet ende ongheluc, meer simpel
dan wijs ende is van idelen opsette ende voornemen.*

1020 *Is dat brein van couder complexien, so is de perso-
ne traech ende van tragen herden ende groven verstande
ende begijpe. Hi heeft licht haer ende lanck met lan-
gher tijt wassende ende is van verwen wit blondt.
Sijn oghen beweghen hem seldom. (I)*

995 *In een klein hoofd zitten
kleine en maar weinig herssenen en de vele
en talrijke hoofdharen
zijn een goede bescherming
voor het hoofd.*

1000 *Zijn de herssenen van een heet
karakter, dan voelt de persoon
in het aanraken wel warm aan. Hij heeft heel veel
haar, dat ruw is als je het aanraakt. Zijn ogen
zijn duidelijk van ver te zien. Zijn haarkleur
blijft lang hetzelfde. Zelden heeft hij
een vochtige neus. Zijn ogen tranen seldom.*
1005 *Hij heeft weinig slaap nodig en begeert alle mooie
dingen. Zijn hart zet hem aan tot eervolle dingen.*

1010 *Zijn de herssenen van een vochtig karakter, dan verandert
de kleur van zijn haar gemakkelijk. Hij is in het
aanraken heel zacht. Hij heeft ook veel haar. Hij
is wellustig en heeft vaak tranen in zijn ogen en
krijgt andere ziekten. Hij heeft een kort lijf en
heeft een zeer vochtige neus. Zijn stem
klinkt wat zwaar. Hij heeft vaak hoofdpijn,
Zijn karakter is niet erg standvastig, hij is snel ontstemd,
1015 *heeft een beperkt verstand, is zacht, heeft medelijden
met het ongeluk van een ander, is eerder simpel
dan wijs en heeft lichtzinnige plannen en voornemens.**

1020 *Zijn de herssenen van een koud karakter, dan is de per-
soon traag en heeft een traag denkvermogen. Hij heeft
een lomp verstand en begrip. Hij heeft licht en lang haar dat
lang blijft groeien en witblond is van kleur.
Zijn ogen bewegen maar weinig.*

¹⁶⁵ C is een initiaal van zes regels hoog.

1025 hi siet *van* bi *ende niet van* verre. Hi can des nachts seer wel waken. Hi is vast *ende* ghestaedich in sijn propoost, vast in sijn werck. Hi is milt bi reden, in 't ghevoelen coudt en sacht, subtyl *van verstande*, cloeck in 't aennemem *eenige* leeringhe.

1030 Is dat brein *van* droger natueren, so wassen sijn haren *lancksæem*, mer bliven cort, mer luttel is er op dat vel *ende* meer gecrolt dan recht, 't wert haest grau *ende* lichtelic vallen si *uten* hoofde *ende* hi siet wel *van* verre. Hi is *getempert* in *zijn* gaen *ende* heeft gheen vochticheit in sijn nase anders dan bi cracht ghesnut. Hi heeft dicwil pijn in 't hooft. Hi
1035 is *van herden verstande* *ende* *van quaden idelen* begriyp.

1040 Is dat brein *van* heeter *ende* droger complexie, so wassen die haren ghelu, sterck en cort, oft swart *ende* croos. Hi is seer luxurioes, *dairom* wert *zijn* haer haest grijs. Luttel slaept hi des nachts. Hi is *van groven verstande* *ende* *gheringhen* begriyp. Hi siet ver. Idel is hi in *zijn* dinghen te doen *ende* selden heeft hi vochticheit in die nase.

Is dat
brein *van* couder *ende* vochter complexie, soe slaept hi gheern. Nochtans slaept
1045 hi qualic. Hi is is slecht in sijn werckinge. Hi is seer reumatijc in 't hooft *ende* oghen *ende* meestendeel druipt hem die nase. Hi eet luttel, mer hi drinct wel.

1050 *Van die tekenen der complexien des Hertens*

1025 Hij ziet van dichtbij en niet van veraf. Hij kan 's nachts heel goed wakker liggen. Hij is vasthoudend en standvastig in zijn voornemens en vasthoudend in zijn werk. Hij is redelijk, in het voelen is hij koud en zacht, hij is verstandig en slim in het aannemen van enige lering.

1030 Zijn de hersenen van een droog karakter, dan groeien zijn haren langzaam, maar blijven kort, maar weinig op de huid en het is meer gekruld dan steil. Het haar wordt snel grijs en het valt snel uit en hij ziet goed van veraf. Hij is gematigd in het lopen en heeft geen vochtigheid in zijn neus behalve bij krachtig gesnuit. Hij heeft vaak pijn in het hoofd. Hij
1035 heeft een groot verstand en een zuiver begrip.

1040 Is het brein van een heet en droog karakter, dan groeien de haren geel, sterk en kort of zwart en kroezig. Hij is heel wellustig en daarom wordt zijn haar snel grijs. Hij slaapt 's nachts weinig. Hij heeft een lomp verstand en een slecht begrip. Hij ziet goed van veraf. Hij is lui in de dingen die hij doet en zelden heeft hij vocht in zijn neus.

Is het
brein van een koud en vochtig karakter, dan slaapt hij graag, maar verder slaapt
1045 hij slecht. Hij is slecht in het doen van zijn werk. Hij heeft veel last van het vloeien van koude vochten in zijn hoofd en ogen en meestal druppelt zijn neus. Hij eet weinig, maar hij drinkt wel.

1050 *Over de tekenen van de karakters van het hart.*

1055 IS die *complexie* der herten heet,
so is den pols snel, die burst eens
deels beset met hare, als hi tot si-
nen jaren gecomen is. Hi is warm
in sijn vleesch ende van goeden ap-
petijte, in sijn wercken stout, in
sijn woorden scherp, in 't gheven houdende. Hi is
obstinaet, hoverdich, toornich ende luxurioes..

1060 Is dat herte van couder *complexie*, so staet den
pols traechlic. Die burst is bloot van hare. In 't
aentasten is sijn vleesch coudt. Hi heeft quaet
appetijt, cleen stercheit, eenen nauwen aseme,
een subtiel stemme, cranck ende traech in sijn werc-
1065 ken. Hi is niet behaechlic in sijn spreken ende woor-
den. Lichtelic is hi vervaert. Hi en mach niet wel
eeten. Selden drinct hi en seldom doet hi oncuysheit,
ten ware door sinen groten onghevalle.

1070 Is dat herte van vochter
complexie, so heeft h veel
haers op dat hoofd, want si
werden gheringhe lanc ende
breet. Hi is van verwen wit
oft blondt. Hi ghecrijcht ve-
1075 le haers sonder op die bur-
ste. Hi is wat vet. Hi is seer
blode, vervaert ende bevreest.
Hi is oock seer slecht, plom-
pe ende cranck in 't arbeiden.

1055 Is het karakter van het hart heet,
dan is de polsslag snel en de borst voor
een deel bezet met haar, als hij de juiste
leeftijd heeft bereikt. Hij heeft een warm
lichaam en heeft een goede eet-
lust. In het werken is hij flink, in
zijn woorden scherp en in het geven behoudend. Hij is
koppig, trots, kwaad en wellustig.

1060 Heeft het hart een koud karakter, dan is
zijn polsslag traag. De borst is bloot, zonder haar. In het
aanraken is zijn lichaam koud. Hij heeft een slechte
eetlust, weinig kracht, een benauwde adem,
een zachte stem en is traag in het
1065 doen van zijn werk. Hij is niet erg behaaglijk in zijn spreken
en woor-den. Snel is hij ontdaan. Hij heeft geen erg goede
eetlust. Zelden drinkt hij en seldom gedraagt hij zich
ongepast, wat komt door zijn grote ongeluk.

1070 Heeft het hart een vochtig
karakter, dan heeft hij veel
haar op het hoofd. Ze
worden niet snel lang en
dik. Hij heeft een witte
of blonde haarkleur. Hij krijgt veel
1075 haar, behalve op de borst.
Hij is een beetje dik. Hij is heel
laf, ontdaan en angstig.
Hij is ook heel slecht, grof
en zwak in het werken.

1080 Is dat herte *van droghe complexie*, so staet den pols herdt. 't Heel lichaem is musculoës, mager *van vleesch*. De aderen staen bloot om wel te siene. Dat herte is grof *ende cort*. Dat hare is grof en cort en *in die gewoenlike plaetse* wat scherp en grof.

1085 Is dat herte *van heeter ende drogher complexien*, so is den pols snel, hardt *ende sterck*, die burst is wat beset met wat ghecrolt haers, *eenen stercken azem*, in *zijn vleesch* heel warm. *Geringe* is hi tot *gramscapen* beweecht *ende blijft gram ende obstinaet*.

1090 Is dat herte *van couder ende vochter complexien*. Is *den pols* is traech *ende cranck*. Die burst is bloot *van hare*. *Den azem* is cleen en traech. In 't aentasten is dat vleesch coudt *ende sacht*. Hi en wert niet lichtelic *gram ende* hi vergheet haest die *gramscap*.

1095 Die tekenen der complexie van der longen.

Als¹ de lose oft longe *van heeter complexie* is, so is de *stemme* grof, den *asem* groot, de burst wijt en grof

1100 Is die longe *van couder complexie*, so is die *stemme* subtiel, den *asem* cleyen, die burst enge *ende* subtiel.

1105 Is die longen *van droger complexien*, so is die *stemme* claer, die mont droghe met luttel speecsel.

Is die Longen *van vochter natueren*/so is de *stemme* claer, die mont vol speecsel. Selden drinct hi *ende* sulck een persone die dit heeft, is natuerlick sterck.

1080 Heeft het hart een droog karakter, dan is de polsslag hoog. Het hele lichaam is slap en mager. De aderen zijn met het blote oog goed te zien. Het hart is grof en kort. Het haar is grof en kort en op de normale plaatsen wat steil en grof.

1085 Heeft het hart een heet en droog karakter, dan is de polsslag snel, hard en sterk. De borst is een beetje bedekt met wat gekruld haar. Hij heeft een sterke adem. Zijn lichaam is heel warm. Hij is gemakkelijk tot drift aangezet en blijft boos en opstandig.

1090 Heeft het hart een koud en vochtig karakter, dan is de polsslag traag en slecht. De borst is bloot, zonder haar. De adem is gering en traag. In het aanraken is het lichaam koud en zacht. Hij wordt niet snel kwaad en hij vergeet snel zijn boosheid.

1095 Over de tekenen van de karakters van de longen.

Als de luchtwegen of longen een heet karakter hebben, dan is de stem zwaar, de adem goed en de borst breed en grof.

1100 Hebben de longen een koud karakter, dan is de stem zacht, de adem slecht, de borst smal en fijn.

1105 Hebben de longen een droog karakter, dan is de stem helder, de mond droog met weinig speeksel.

Hebben de longen een vochtig karakter, dan is de stem helder, de mond vol speeksel en drinkt hij zelden. Zo'n persoon is van nature sterk.

1110 Die tekenen der complexien vander maghe.

1115 **ALs**¹ die maghe is van hetter complexien, soe is die digestie goet en sterck, daer is groten appetijt. Men heeft dicwil hongher. Hem doet dicwile dat hoeft seer ende die ogen. Hi wert haestlich gram ende haest keert hi wedere van der

1120 gramschepen. Is die maghe van couder complexie, so is die digestie cranck, clein appetijt. Hi heeft selden hongher, maer dorst ende is ghesont van hoofde ende van oghen. Is die mage van drogher complexie, so dorst hem dicwil. Die

1125 tonge is scherp. Die noxa is droghe met eenen crancken utganck van sperma. Die kele is scherp om die spise daer door te gaen. Is die mage van vochter natuere, so heeft hi selden dorst. Hi heeft veel speecsels, in de nase veel vochticheit.

1130 Dicwils overcomen hem walgingen en spuwingen.

Die tekenen der complexien van der leveren.

1135 **ME**n¹ scrijft, wanneer de Leuer heet is, bekent men bi die grootheit der aderen. Die urijne ende camerganc is seer gheverwet. Warme spisen scaden, want si ontsteken se ende ooc is er de colericus

1110 De tekenen van de karakters van de maag.

1115 Als de maag een heet karakter heeft, dan is de spijsvertering goed en sterk. Er is een goede eetlust. Hij heeft vaak honger en vaak pijn in zijn hoofd en ogen. Hij wordt snel boos en snel is hij weer over

1120 zijn boosheid heen. Heeft de maag een koud karakter, dan is de spijsvertering slecht. Hij heeft weinig eetlust. Hij heeft zelden honger, maar wel dorst en heeft een gezond hoofd en gezonde ogen. Heeft de maag een droog karakter, dan heeft hij vaak dorst. De

1125 tong is ruw, de penis is droog en heeft een slechte uitgang voor het sperma. De keel is ruw door het voedsel wat daar door gaat. Heeft de maag een vochtig karakter, dan heeft hij zelden dorst. Hij heeft veel speeksel en een erg vochtige neus. Vaak heeft

1130 hij braakneigingen en moet hij spugen.

De tekenen van de karakters van de lever.

1135 Men schrijft dat wanneer de lever heet is, men dat kan herkennen aan de grootte van de aderen. De urine en de stoelgang is erg gekleurd. Warm voedsel schaadt hem, want het zorgt voor ontstekingen aan de lever en ook heeft hij heel veel van het colerische

1140 humor seer veel..

Is die lever *van couder complexie*, so thoonen die aderen cleen ende die noxa sal altijd teder ende *van haer veelheit* is die mensche *cranck*. Hi heeft veel *van flegma*, als veel *van speecsele*, *van vochticheit* in den nasen. Die urijne is wit. Dicwil heeft hi veel winden binnen.

Is

die lever *van vochter natueren*, so is *zijn* bloed onclaer ende trobbel. 't Geheel lichaem is vet. Den buick heft *hem* lichtelick. In 't ghevoelen is dat vleesch sacht ende si is in 't aensicht bleeck.

Is die le-

1150 ver *van drogher natueren*, so heeft se seer luttel bloets. 't Gheheel lichaem blijft magher. Den buick smal. In 't aensichte is luttel verwen.

Die tekenen der complexien der secreter ballen.

1155 **Sijn**¹ die secrete ballen *van heeter complexie*, so zijn de plaetsen daer bi bedect met swarten oft bruinen

1160 hare ende die roede wert seer opghericht van der hitten ende dat sperma wert ghestort in grover substancien ende haest comt dat sperma int converseren ende op die roede siet men openlic die aderenende haer zenuen zijn sterck ende dat vel grof.

1165 Sijn de ballen *van couder complexien*, so zijn de naeste plaetsen bloot *van hare ende* die haren die daer zijn die zijn lanck ende die roede wert selden ghericht ende *cranck* sperma comt daer af ende dat

1140 karakter.

Heeft de lever een koud karakter dan zien de aderen er helder uit en de penis zal altijd zacht zijn en door de overvloed aan lichaamssappen is de mens ziek. Hij heeft veel van flegma, veel speeksel, veel vocht in de neus. De urine is wit. Vaak laat hij van binnen veel winden.

Heeft

de lever een vochtig karakter, dan is zijn bloed onzuiver en troebel. Het hele lichaam is dik. De buik zwelt snel op. In het aanraken voelt het lichaam zacht en in het gezicht is het bleek.

Heeft de le-

1150 ver een droog karakter, dan heeft ze heel weinig bloed. Het hele lichaam blijft mager. De buik is smal. In het gezicht is weinig kleur.

De tekenen van de karakters van de geheime teelballen.

1155 Hebben de geheime teelballen een heet karakter, dan zijn de plaetsen eromheen bedekt met zwart of bruin

1160 haar en de penis wordt erg opgeheven door de hitte en het sperma wordt uitgestort in grove stoffen en het sperma komt snel bij het hebben van seks en bij de penis ziet men duidelijk de aderen en haar zenuwen zijn sterk en de huid is ruw.

1165 Hebben de teelballen een koud karakter, dan zijn de plekken daaromheen bloot, zonder haar en de haren die daaromheen zitten zijn lang en de penis wordt zelden opgeheven en slecht sperma komt daarvan en

Lancksaeem. De aderen sijn verborghen. Die zeenuen sijn Cranck. Dat velleken is subtyl ende sacht.

1170 Is den ballen complexie vocht, soe heeft hi veel sperma ende 't is wel bequaem om te ontfangen tot der generacien ende si sijn lanck int converseren. Dat vel is subtyl ende naect ende bloot.

1175 Is die natuere der ballen van drogher complexie, so heeft hi luttel sperma, mer 't is bequaem tot der generacien. Die roede wert cranckelic ghericht. Dat vel is meer grof dan subtyl. Die haren daer omtrent sijn oock cort, scherp ende grof.

1180 Is die natuere der ballen heet ende vocht, so wert die roede sterckelick gerichtende wert seer bewoghet totter conversacien ende heeft veel sperma.

1185 Sijn die ballen van drogher ende couder naturen, so wert de roede traechlic gericht ende geringe verliest hi sijn cracht ende gheeft luttel saets ende somtijts niet (niet) allen.

1190 Dit is ghedaen, omdat elc man sou weten hem te regeren na wisen raet, opdat hi niet en worde gesmeten van den vrouwen met moede quaet. Dat neemt in 't goede, die hem groots vermeten. Laet staen de woorden, volbringt die daet, dit doch gade slaet.

langzaam. De aderen sijn niet zichtbaar. De zenuwen sijn slecht. Het vel is fijn en zacht.

1170 Is het karakter vande teelballen vochtig, dan heeft hij veel sperma en is het goed voor het verwekken van kinderen en ze doen lang over het bedrijven van de liefde. Het vel is zacht, naakt en bloot.

Is de natuur van de teelballen van een droog karakter, dan heeft hij weinig sperma, maar het is voldoende voor het verwekken van kinderen. De penis wordt slecht geheven. Het vel is meer ruw dan zacht. De haren daaromheen sijn ook kort, steil en grof.

1180 Is de natuur van de teelballen heet en vochtig, dan wordt de penis sterk opgeheven en wordt erg aangeziet tot het hebben van seks en heeft veel sperma.

1185 Zijn de teelballen van een droge en koude natuur, dan wordt de penis langzaam opgeheven en gemakkelijk verliest hij zijn kracht en geeft weinig zaad en soms niet alles.

1190 Dit is gedaan, zodat iedere man zal weten, hoe hij moet handelen naar wijze raad, zodat hij niet slaags raakt met vrouwen met een kwade wil. Voor degenen die een groots voornemen hebben, neem er het goede uit. Laat de woorden voor wat ze sijn, volbreng de daad en let hier op.

Hier is dit boecxen voleindt, opdat elck persone de *cranck* worde, dat hi selven mach mercken
1195 wat humor meest in hem domineert, die hem de siec-
te doet, opdat hi daer teghen nemen mach rech-
te medecinen, ghelijc oft van coude die siecte qua-
me, dat hi geen coude medecinen name, off van hit-
ten, heeten medecinen. *Incipit*. Nu laet ons den minliken
1200 Jhesum bidden om de medecine der sielen, d'welck
is lijden met *verduldicheit om* te comen ter salicheyt. Amen.
Gheprent bi Jan van Doesborch in de
stadt van Utrecht, bi den Doem, in
Den gulden leeuwe.

1205 Cum gracia et priuilegio, semper Augusti.

Hier eindigt het boekje, zodat iedereen die ziek wordt, zelf
kan herkennen welk karakter het meest
1195 in hem domineert en bij hem ziekte veroorzaakt, zodat hij
daarvoor de juiste medicijnen in kan nemen. Net zoals
wanneer door de koude ziekte is gekomen, hij geen koude
medicijnen zal innemen of als het door hitte komt, dat hij
geen hete medicijnen zal innemen. *Incipit*. Laat ons nu
1200 tot beminnelijke Jezus bidden voor de medicijnen van de ziel.
Wat lijden is met geduld, om te komen tot zaligheid. Amen.
Gedrukt bij Jan van Doesborch in de
stad Utrecht, bij de Dom, in
De gulden leeuw.

1205 Met de gratie en toestemming van keizer Augustus.

5 Literatuur

Primaire literatuur

Der vrouwen natuere ende complexie. Ende hoemen kennen sal vrouwen die van natueren vrolic ende blijde sijn, ende gheerne bislapen. Ende wat vrouwen dat van natueren swaer syn, ende niet gheerne bislapen. Ende noch meer ander dingen behorende totten vrouwen. Om te sien ofte een vrouwe bevrucht is oft niet. Oftse een knechtken oft een meisken draecht. Ende meer ander. Gheprent bi Jan van Doesborch in de stadt van Utrecht. 1531. Ex. Amsterdam, UB, Ned. Inc. [enig bekend ex: onvolledig] NK 2184

Der vrouwen natuere ende complexie: ende hoemen kennen sal vrouwen die van naturen vrolijck ende blijde sijn, ende gherne bi slapen. Ende wat vrouwen dat van naturen swaer sijn, ende niet bi slapen. Ende noch meer ander dingen behorende totten vrouwen. Om te sien oft een vrouwe bevrucht is oft niet. Oft si een knechtken of een meesken dracht. Ende meer ander. Drukker: Jan Berntsz. Utrecht ca. 1538. Ex. Londen, BL, 8415 d. 10. NK 2183. Ed. W. L. Braekman, Sint-Niklaas 1980.

Secundaire literatuur

Ph. Blommaert (ed.), *Der vrouwen heimelykheid, dichtwerk der XIVe eeuw*. Gent [zonder jaartal, circa 1843].

W.F. Daems: *Boec van medecinen in Dietsche. Een compilatie van medisch-farmaceutische literatuur*. Leiden 1967.

Delva, Anna Blanca Césarine Maria, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen : met uitgave van het Brugse Liber Trotula*. Brugge 1983.

M. van Doorn en W. Kuiper, 'Der vrouwen heimlicheid'. In: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 539-551.

Diepgen, Paul, *Frau und Frauenheilkunde in der Kultur des Mittelalters*. Stuttgart 1963.

Peter J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek: Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam 1990.

Monica H. Green, 'The Development of the *Trotula*'. In: *Revue d'Histoire des Textes* 26 (1996), p. 119-203

Monica H. Green, 'The Vernacular Translations and Latin Re-Writings'. In: *Scriptorium* 51 (1997), p. 80-104.

Monica H. Green, *The Trotula: a medieval compendium of women's medicine*. Philadelphia 2001.

Ella van 't Hof, *Van Adam tot zevende hemel. De bijbel in kort bestek*. Groningen 1997.

Dini Hogenelst en Frits van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, Amsterdam 2002.

Erwin Huizenga, *Historische geneeskunde en middelnederlandse artes-literatuur. Eerste aanzet tot een bibliografie*. Groningen 1995.

Danielle Jacquart en Claude Thomasset, *Sexuality and Medecine in the Middle Ages*. Oxford 1988.

Ria Jansen-Sieben, 'Der vrouwen natuere ende complexie[...]'. In: *Spiegel der letteren* 25 (1983), p. 54-55.

Ria Jansen-Sieben, 'De vrouw in de medische literatuur'. In: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, *Middeleeuwers over vrouwen*. Utrecht 1985, p.160-179.

Ria Jansen-Sieben, In: *De natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht*. Dl. 1. Brussel 1986, p.131-142.

Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht 1989.

Ria Jansen-Sieben en Orlanda S.H. Lie, 'Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het *Boec van Sidrac* en haar cultuurhistorische context'. In: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1994.

Brigitte Kusche, *Frauenaufklärung im Spätmittelalter: eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition des gynäkologisch-obstetrischen GKS. 1657 Kopenhagen*. Stockholm 1990.

Helen Rodnite Lemay, *Women's secrets: a translation of Pseudo-Albertus Magnus's "De secretis mulierum" with commentaries*. Albany 1992.

Orlanda Soei Han Lie, 'Over vrouwen en hun geheimen' In: *Mediator plus ultra* 2 (2004), p. 22-27.

Orlanda Soei Han Lie, *Vrouwengeheimen: geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Bert van Selm-lezing 8. Amsterdam 1999.

Jenny Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten; Een voorlichtingsboek voor mannen uit de zestiende eeuw'. In: O.S.H. Lie en L.M. Veltman (red.), *Kennis-maken; Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum 2008 (nog niet uitgegeven)

Jenny Mateboer, *Der vrouwen natuere ende complexie, een verkennend onderzoek naar origineel, vertaling en publiek van een Utrechtse postincunabel*. Doctoraalscriptie Middelnederlandse letterkunde, Universiteit Utrecht, onder begeleiding van Prof. Dr. W.P. Gerritsen. Utrecht 1982.

Napoléon de Pauw, 'Der mannen ende vrouwen heimelijcheit'. In: *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit, Middelnederlandsche gedichten en fragmenten, I*. Gent 1893.

Herman Pleij, *Het gevleugelde woord; Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam 2007.

Herman Pleij, *Het literaire leven in de middeleeuwen*. Leiden 1984.

Herman Pleij, *Komt een vrouwtje bij de drukker. Over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late middeleeuwen. Met een Ten geleide van Marita Mathijssen*. Amsterdam 2008.

Herman Pleij, 'De laatmiddeleeuwse rederijdersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst'. In: Herman Pleij, *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen*. Utrecht 1990, p. 158-191.

Eileen Power, *De vrouw in de middeleeuwen*. Vert. door M. M. Postan. Haarlem 1980.

R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, 'Woord vooraf.' In: *Middeleeuwers over vrouwen*. Utrecht.

Lynn Thorndike, *Michael Scot*. London 1965.

E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's Gravenhage 1885-1952.

Paul Vriesema, 'Der vrouwen natuere ende complexie [...]'. In: *Dokumentaal 10* (1981), p. 128-132.

Joseph (Yossi) Ziegler, 'The Beginning of Medieval Physiognomy: The Case of Michael Scotus'. In: *Wissen an Höfen und Universitäten: Rezeption, Transformation, Innovation*. Berlijn, nog niet uitgegeven.

Internetbronnen

http://www.dbnl.nl/tekst/_vad004vade02_01/_vad004vade02_01_0033.htm

<http://www.online-bijbel.nl/bijbelboek/Job/40/16>